

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 4.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **TÚRÓCZI TAMÁS**
A SPANYOL–JAPÁN KAPCSOLATOK FORMÁI
III. FÜLÖP URALMA IDEJÉN
- **BORDÁS BERTALAN**
A BRIT KÜLPOLITIKAI DÖNTÉSHOZÁS SZÍNTEREI
A VIKTORIÁNUS KORBAN
- **LAJOS MÁTÉ**
AZ USZTASA EMIGRÁCIÓ ELSŐ ÉVEI
- **KERTÉSZ TÜNDE FRUZZSINA**
KÁLLAY MIKLÓS ELSŐ EMIGRÁNS ÉVEI
AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN
- **VÁRDAI LEVENTE**
MAGYAR CSERKÉSZEK AUSZTRÁLIÁBAN
- **SZEMLE**
DEMETER GÁBOR ÍRÁSA

VILÁGTÖRTÉNET

Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők

Skorka Renáta (főszerkesztő)

Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság

Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,

Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,

Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,

Pók Attila, Poór János

TARTALOM

A külpolitikai döntések születése (Bíró László)	481
<i>Tanulmányok</i>	
Túróczy Tamás: A spanyol–japán kapcsolatok formái III. Fülöp uralma idején	483
Bordás Bertalan: A brit külpolitikai döntéshozás színterei a viktoriánus korban	515
Lajos Máté: Az usztasa emigráció első évei	559
Kertész Tünde Fruzsina: Kállay Miklós első emigráns évei az Amerikai Egyesült Államokban	593
Várdai Levente: Magyar cserkészek Ausztráliában	617
<i>Szemle</i>	
A Bánát két tükre (Demeter Gábor)	635

A brit külpolitikai döntéshozás színterei a viktoriánus korban

A 19. század második felében az európai külügyminisztériumok személyzete és intézményi szerkezete egyre inkább modern kereteket öltött. A követi posztokon a nemesi előjogokat élvező arisztokraták soraiba bejuthattak immár polgári személyek is, a diplomácia latin és francia közvetítő nyelvén kívül a hivatalokban egyre inkább teret nyert a helyi nyelv. A külképviseletek szintén professzionalizálódtak: a nagyköveteket fogalmazók, írnokok, fordítók, politikai ügynökök, futárok és katonai attasék segítették munkájukban. A nemesi és nem nemesi származású tisztviselők javadalmazásában megjelent az állandó fizetés, valamint a képviselet állami fenntartásának gondolata, majd gyakorlata. Az 1860-as évektől az 1870-es évek végéig Európa-szerte sor került a diplomáciai kapcsolatokat ellátó külügyi apparátus reformjára, csakúgy Gorcsakov kancellár javaslatára Oroszországban, mint Beust külügyminiszter intézkedéseinek köszönhetően az Osztrák–Magyar Monarchiában.¹ Hasonló szellemiségben hajtották végre a Brit Birodalom külügyi feladatait ellátó *Foreign Office* reformját az 1870-es években.² A külpolitika demokratizálódásának köszönhetően egyre inkább előtérbe került a kabinetpolitika, különösen Angliában, ahol a 18. század kezdetétől már a miniszterelnök és a kormány kezében volt az egykori uralkodói felségjog (*reservata*). E tanulmány keretei között azt a kérdéskört tárgyaljuk, mégis hogyan juthatott befolyáshoz Viktória királynő a késő 19. század alkotmányos viszonyai között, s mely személyek és intézmények voltak hatással a külpolitikai döntéshozásra.

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézetének egyetemi adjunktusa (Rókus u. 2., bordas.bertalan@pte.hu), valamint az ELTE Társadalomtudományi Kara Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének (1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a., bordas.bertalan@tatk.elte.hu) egyetemi adjunktusa. Jelen tanulmány „Az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai tendenciái és balkáni stratégiája: egyéni források és külpolitikai aktorok (1878–1918)” című STARTING 150326 pályázat keretében készült. A 150326. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a STARTING 24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ Lásd ebben a témában: Rumpler, 1989. 30.

² Otte, 2011b. 2–8.

A brit külpolitikai döntéshozás legfelsőbb színtere: Viktória királynő

Amikor egy ország külpolitikájával foglalkozunk, érdemes a formális hatalmi hierarchia csúcsán, az uralkodónál kezdenünk az elemzést. Így a következő kérdésekkel szembesülhetünk: Viktória királynő (1837–1901, India császárnője 1876-tól) – egy alkotmányos monarchia fejeként – mégis mekkora ráhatással bírt kormányára? Továbbá milyen *de facto* politikai hatalommal rendelkezett a végrehajtó hatalom és az ahhoz kapcsolódó ügyek felett? Az említett kérdések a 20. század eleje óta foglalkoztatták a történészeket, mióta több kötetben napvilágot látott a királynő válogatott levelezése.³ A levelekből Viktória és Albert hitves herceg életrajzírói számára világossá vált, hogy a jogi kereteken túl a gyakorlatban a királynő informális hatalommal rendelkezett a kormánya és alattvalói felett.⁴

Viktória személyes kvalitásait tekintve nem tartozott a legkiválóbb filozófusok vagy a legszellemesebb társalgók közé, de hosszú időn keresztül nem is volt szüksége az állam irányításához elengedhetetlen tudásra. A viktoriánus kor névadója 1819-ben a kenti herceg és Szász-Koburg-Saalfeldi Viktória lányaként, az orosz rokonság miatt Alexandrina Victoria néven született, és a kensingtoni palota elszigetelt világában tanult bele az uralkodói lét mindennapjaiba. Apját korán elveszítette, s szigorú neveltetését édesanyja és a hozzá közel álló udvari pénzügyi felügyelő, John Conroy felügyelte. Gyerekkorában nagybátyja, I. Lipót belga uralkodó (1831–1865) gyakorolta rá a legnagyobb hatást, s vette pártfogásába, majd pedig uralkodóként Lord Melbourne politikai gyámsága alól került Albert búvőkörébe.⁵ Viktória királynő egyik első életrajzírója, Giles Lytton Strachey irodalmias munkájában a királynő uralkodásának korai szakaszában az uralkodói pár politikáját szintén Albert-hez kötötte. Az általa megszólított források és személyek romantikus, de igen egyoldalú képet festenek az ifjú királynőről és a hitves herceg politikai dinamikájáról. Így szólaltatja meg például későbbi miniszterelnökét, Benjamin Disraelit a kormányzás hatékonyságáról: „[Albert] huszonegy évig kormányzott”, és „akár az abszolút monarchia áldásait is elhozhatta volna”.⁶ A későbbi történeti munkák is arra jutottak, hogy a hitves herceg kifejezetten az intellektuális és politikai kihívásokat kereste, amíg Viktória megelégedett házasságukban a kevésbé ambiciózus, de a kornak megfelelő nemi szerep betöltésével. Utóbbi alól kivételt csak uralkodása kezdetén a Lord Melbourne-höz kapcsolható politikai válság jelentett, amikor a királynő a konzervatív Robert Peel befolyásától megszabadulva – s Melbourne tanácsára – saját kezébe vette udvarhölgyei kinevezésének ügyét.⁷

Viktória 1837-ben lépett a brit trónra, és uralkodásának első szakasza 1861-ig tartott, amit leginkább Lipót belga király, Lord Melbourne, majd Albert hitves herceg politikai útmutatása jellemezett. Az említett férfiak mind nagy szerepet játszottak

3 Monypenny–Buckle, 1917.

4 Hardie, 1963. 13–15.; lásd továbbá a Hardie által hivatkozott egyik első teljes Viktória-életrajzot: Strachey, 1928.

5 Strachey, 1928. 13–15., 24–29., 45–56.; Hardie, 1963. 28–29.; Hahner, 2022a. 74–77.

6 Idézi Strachey, 1928. 192.

7 Uo. 92.

Viktória életében, és nemcsak tanácsaikkal látták el a királynőt, hanem komolyan hatottak gondolkodására.⁸ Albert herceg Viktóriával együtt befolyást gyakorolt az állam bel- és külügyeire, s leginkább Palmerston akaratával dacoltak az 1850-es években. Így többször szorgalmazták lemondását a Don Pacifico-afférban vagy Kossuth fogadásánál, amikor is Palmerston az angol diplomácia fejeként, a közvéleményre hivatkozva hallgatólagosan jóváhagyta a Kossuth miatt zúgolódó radikálisok osztrák és orosz despotizmust emlegető kiáltványát. A királyi párnak akkor sikerült a minisztert átmenetileg háttérbe szorítania és távol tartania a külügyektől, amikor Palmerston Lajos Napóleon államcsínye után Franciaországot távirati úton elismerte, még hozzá a miniszterelnök és az uralkodó beleegyezése nélkül. Később azonban a krími háborút megelőző Aberdeen-kormány diplomáciai játszmájában ismét ott találjuk a politikus és a királyi pár politikai párviadalát.⁹ Ez az időszak 1861-ben, Albert halálával zárult, azt követően pedig Viktória saját ágenciájáról beszélhetünk az 1860-as évek közepétől.¹⁰

Az uralkodói hatalom alkotmányjogi kereteit és a kétkamarás képviseleti parlament hatalmát a szokásjogok és egyes írott törvények dokumentumai garantálták. Utóbbiak közé tartozott az 1215-ös *Magna Charta*, majd a 17. században végbemenő forradalom eredményei: az 1679-es *Habeas Corpus* törvény, a parlament hatalmát biztosító 1689-es Jogok Nyilatkozata (*Bill of Rights*), az 1701-es Örökösödési Törvény (*Act of Settlement*), ezek skót és ír területekre való kiterjesztései 1707-ben és 1801-ben (*Act of Union*), valamint az 1716-os választási törvény (*Septennial Act*). A 19. század elején született 1829-es katolikus emancipáció törvény (*Catholic Emancipation Act*) és az 1832. évi parlamenti reform (*Reform Act*) tartozott még az organikus alkotmányhoz. E törvények és szokásjogok együttesét a dicsőséges forradalom és Viktória trónra lépése között eltelt másfél évszázad uralkodói hatalomgyakorlása és joggyakorlata szilárdította meg a szigetországban.¹¹

Fontosabb előzménynek tekinthető a hatalomgyakorlás tekintetében Robert Walpole miniszterelnöki időszaka, akinek hivatali idejétől kezdve szilárdult meg a gyakorlat, hogy a király nem vesz részt a kabinetüléseken, a miniszterek kiválasztása pedig a felelős miniszterelnök feladatává vált.¹² Szintén közvetlen előzménynek számít az említett 1832-es választójogi reform,¹³ amely nemcsak a szavazati joggal rendelkezők körét szélesítette ki, majd vizsgálta felül és alakította át a választói körzeteket, hanem a koronaválság botrányos utcai zavargásai után a mindenkori uralkodó helyét is kijelölte a rendszerben, a Képviselőházzal szövetségben.¹⁴

Közjogi értelemben az uralkodó személye sérthetetlen, hivatalának gyakorlása során nem ejthet hibát (*rex non potest pecare*), a tévedhetetlenségét azonban

8 Feuchtwanger, 2001. 260–262.

9 Strachey, 1928. 151–153.; Williams–Ramsden, 1990. 298–299.; Feuchtwanger, 2001. 262–269.; Szalisznyó, 2009. 38–45.

10 Hardie, 1963. 16–22.

11 Kontler, 2009. 230–233.

12 Urbán, 1981. 11–13.

13 A választójogi reformok tekintetében az 1867. évi szavazati jogot kiterjesztő törvényt érdemes még megemlítenünk, továbbá az 1872. évi törvényt, mely a titkosságot garantálta (Urbán, 1981. 15.).

14 O. Morgan, 2001. 494–495.; Smith, 2007. 156–162.

az garantálja, hogy a nevében a kormány tagjai cselekednek.¹⁵ Ahogy azonban az angol alkotmányt több kötetben tanulmányozó – Sir Thomas Erskine May gondolatait kiegészítő – Francis Holland fogalmazott az angol alkotmányról írt művében: III. György (1760–1820) kora óta nem, vagy csak alig történt számottevő változás az uralkodó hatalmában. A királynő felkéri a miniszterelnököt a kormányalakításra, kinevezi a minisztereket, akik tanácsára véleményezi és szentesíti a törvényeket (Anna királynőt leszámítva nem vétózott újkori uralkodó), azonban a kormány és az alsóház gyakorolták a végrehajtói hatalmat.¹⁶ A szigetország kiemelkedő alkotmányjogásza, Walter Bagehot hangsúlyozta, hogy Viktóriának jogában állna a békekötés és a háború, az egyetemek bezárása és a Lordok Házába kinevezhetné Anglia összes lakosát, de a valóságban leginkább csak három joga maradt egy alkotmányos monarchiában: *megvitatni, bátorítani és figyelmeztetni*. A 20. század elején alkotó jogtudós azonban ezzel alábecsülte az uralkodók informális befolyását, amely inkább a prerogatív hatalomhoz fűződő egyéb, az állam ügyeit érintő aktusokban keresendő. Az uralkodó belelátott az összes kormányiratba, kifejezhet-e véleményét, és mindig kikérték véleményét miniszterei, így állandó tudással rendelkezett az állam ügyeiről.¹⁷ Az uralkodó béke idején tarthatott állandó hadsereget az országban, azonban a parlament szavazta meg a haderőhöz szükséges összeget egy-egy költségvetési évre, s inkább jelképpé vált az uralkodói cím és jog a hadsereg irányítása felett. A gyakorlatban a hadügyminiszter és az Admirális első lordja szintén polgári személyek voltak, ami az angol parlament szuverenitását és a polgári hatalom katonai hatalommal szemben viselt elsőbbségét fejezte ki.¹⁸

1861-től Viktória egyre nagyobb figyelmet szentelt a külpolitikának, és Disraeli hatására visszatért az aktív politizáláshoz.¹⁹ Mivel az európai nagyhatalmak külpolitikájában még mindig jelentős szerepet töltöttek be a dinasztikus szálak, a francia, német és olasz nyelvet beszélő királynő szerepe nem volt elhanyagolható, ráadásul unokáinak és gyermekeinek dinasztikus házasságai révén a század végére az „Európa nagymamája” ragadványnevet is megszerezte.²⁰ Bár a külpolitikában a fentebb kifejtett alkotmányos keretek miatt más európai (például az osztrák vagy éppen az orosz) uralkodókhoz képest a hatalma nem volt olyan közvetlen és kéz-zelfogható, a kontinens dinasztikus politikája folytán az angol kormányok a diplomáciai manőverek során sokszor rászorultak a királynő levelezésére. A királynővel meglehetősen hűvös viszonyban álló Gladstone-kormány (1869–1874) is egyfajta kölcsönösségre törekedett a két döntéshozói szintér összehangolásakor.²¹

Ennek az ellenkezője is előfordult. A királynő már 1864-ben a német egység előépiződjaként értelmezhető schleswig-holsteini konfliktusban az Albertnek

15 Urbán, 1981. 10–11.

16 Holland, 1912. Előszó.

17 H. J. Laski és Walter Bagehot megállapításait idézi Hardie, 1963. 14., 23–28.

18 Urbán, 1981. 16–17.

19 Williams–Ramsden, 1990. 260.

20 Az angol uralkodói családot a hessen-darmstadtí ág révén összekötötték unokái a német és orosz uralkodócsaládokkal is. Viktória fia, Alfréd, Edinburgh hercege 1874-ben feleségül vette a cári lányát, Marija Alekszandrovna nagyhercegnőt (Hall, 2020. 95–105.).

21 Hardie, 1963. 143–145.

tulajdonított politikai vonalat akarta tovább vinni, ám akkor Palmerston, Russell és a békepárti kormány politikusai nem tették lehetővé a királynő számára az erélyes fellépést. Hasonlóképp egyedül maradt nézeteivel Gladstone miniszterelnöksége alatt a francia–porosz háború és a német egység kérdésében, sőt Lord Granville külügyminiszterrel próbálták meggyőzni arról a miniszterek az uralkodót, hogy írjon levelet III. Napóleonnak, és bírja jobb belátásra a császárt a poroszokkal való Hohenzollern-konfliktus békés rendezése érdekében. A háborút azonban nem tudta megakadályozni, minthogy nem tudott és nem is kívánt vehemensen szembe szállni kormánya akaratával.²²

Látható, hogy a királynő valódi befolyásának mértékét a kormányaival és kormányfőivel fenntartott kapcsolata határozta meg. Mindenképpen meg kell említenünk, milyen volt a királynő és Gladstone, illetve Disraeli közötti viszonyt. Gladstone mélyen vallásos politikus és hívő anglikán volt, akinek a királynő nem pusztán a koronát testesítette meg, hanem az anglikán egyház fejét is. Együttal Gladstone a reformer liberálisok nemzedékének egyik legmeghatározóbb alakjaként, a parlamenti többséget maga mögött tudva, kész tények elé állította a királynőt egyes politikai kérdésekben. A törvénytervezetek tartalmát összegző Albert-féle rövid leírások és iránymutatások nem segítettek már Viktória munkáját, helyette Gladstone summázatait találta az iratokon, méghozzá meglehetősen sok aktán: az ír egyházi és föld-reform, az újabb választójogi reform, az oktatási reform, az igazságszolgáltatási reform és a tengerészen belüli hivatalvásárlást felszámoló reform iratain, és még folytathatnánk a sort.²³ Viktóriát azonban Gladstone áhítatossága és túl hivatalos, személytelen viselkedése irritálta. Kettejük kapcsolatán az sem segített, hogy a tekintélyes összeget tartalmazó civillista alapos kivizsgálását sürgető Sir Charles Dilke és a republikánus radikálisok vádjait minden politikai erejét latba vetve hárította el Gladstone. *„Olyannyira arrogáns, zsarnoki és konok, valamint tudatlan a világ dolgairól vagy az emberi természetről (...) mindez párosul azzal a nagy szándékkal, hogy tekintettel legyen érzelmeimre”* – írta a liberális miniszterelnökről Viktória.²⁴ A királynő megalázva került ki az 1872-es civillista válságból, így 1874-ben Gladstone riválisa és a királynő barátja kerülhetett kormányra.

Disraeli írói vénáját a véletekig kihasználva ugyanis a gyászoló királynővel bensőséges, sőt intim viszonyt alakíthatott ki, és úgy mutatkozhatott be, mint az egyetlen politikai szereplő, aki igazán megérti Albert iránti érzelmeit. A hitves herceget leveleiben úgy emlegette, mint az egyetlen férfit, aki ismerte az ország számára ideális körülményeket.²⁵ A kialakuló viszony Disraeli egyik „bon mot”-jával kitűnően jellemezhető. *„Bizonyára hízelgő alaknak mondanak. (...) Nos, ez mind igaz. Mindenki szereti a hízelgést, és ha királyi méltóságokról van szó, akkor egy lapáttal kell rátenni.”*²⁶

22 Strachey, 1928. 197–201.; Hardie, 1963. 146–152., 154–160.

23 Strachey, 1928. 210–215.

24 Idézi Hurd-Young, 2013. 241.

25 Strachey, 1928. 209–210.

26 Idézi Strachey, 1928. 221. Az eredeti idézetben („lay it on with a trowel”) az otrombán hízelgés idiómáját használja Disraeli.

A Képviselőház padsoraiban a régebbi udvarhű iránynak szöges ellentéte volt a Viktória kegyeivel elhalmozott új tory generáció. Disraeli és Derby azáltal váltak az 1860-as évek végére a Konzervatív Párt meghatározó alakjaivá, hogy sikeresen megbuktatták a párt számára egykor kiutat jelentő Robert Peel-féle vezetést és annak reformkonzervativizmusát. Ha nem is sikerült teljességében felszámolni Peel pártját, a saját képére formálta azt Disraeli a politikai filozófiájának krédóját adó irodalmi műveiben. Peel, látva 1832–1834 között, hogy a választójogi reform körül kialakult válság ellehetetleníti a tory pártot, egy új párt kialakítását tűzte ki célul, amely adaptálja a liberálisok reformokra való nyitottságát és készségét, elfogadja a választójog kiterjesztését, ugyanakkor a régi bázisát is megőrizné. Így vált a párt Brit Konzervatív Párttá, mely a Peel által kidolgozott 1834-es tamworthi kiáltvánnyal jött létre, és tulajdonképpen ez volt az a politikai elvfeladás, amit Disraeli a *Coningsby* nevű hősén keresztül ostromozott. Az irányváltásnak köszönhetően ugyanakkor az olyan, centrumhoz közel álló politikusokat is meg tudta győzni a pártváltásról, mint Edward Stanley-t, Derby apját, az őrgrófi cím tizennegyedik viselőjét (ezt nevezte akkor a publikum az úgynevezett „Derby-dili”-nek).²⁷

Miután Edward Stanley visszavonult 1868-ban az aktív politizálástól, a pártot 22 évig vezető férfi helyére Disraeli került Stanley fiával, Henryvel szövetségben, és az 1867-es újabb választójogi reform kidolgozása után következő rövid Disraeli–Derby-kormány idején (1868 februárjától decemberéig) férközött komolyan Viktória bizalmába. A koronát a 15. század óta hűen szolgáló Stanley család státuszban maradhatott az új Derby gróf, Henry révén, Disraeliéék pedig e rövid idő alatt az udvari etiketten is túlmutató kiváltságokban részesülhettek.²⁸ 1874-es választási győzelme után Disraeli szüntelenül bókolt a királynőnek, és minden alkalmat megragadott, hogy gratuláljon neki vagy ajándékokkal halmozza el. Találkozásait valóságos ünnepi ceremóniákká emelte. Hol kedvenc virágaikat küldték egymásnak, hol pedig kölcsönös politikai kéréseiket patetikus verscsokrokban és romantikus prózában tálalták. Disraeli és Viktória levelezésének szentimentális közhelyeit jól példázza az, amikor a hízelgő miniszterelnök a királynőt egy tündérhez, vagy épp William Shakespeare Szentivánéji álmának Titániájához hasonlította, aki kedvenc virágát, a kankalint küldte az osborne-i palota ligeteiből nimfái és faunjai (udvarhölgyek és tanácsnokok) kíséretében.²⁹

Disraeli később tudatosan erősítette a királynőben a gondolatot, hogy uralkodóként az ország történeti alkotmánya folytán a kormány ügyeit is figyelnie kell. E manipulációt a tájékoztatás címszava alatt terjesztette ki a politikusok mindennapos párviadalaira: a királynő először Disraeli interpretációjában értesült a parlamenti vitákról és pártviszonyokról.³⁰ A királynő és miniszterelnökének plátói kapcsolata 1876-ban tetőzött, amikor Disraeli az uralkodói címről szóló törvénymódosítás átvitelével kiharcolta Viktóriának az India császárnője címet. Az ellenzék pedig nem győzte támadni az arcátlan politikai manővert. A királynő politikai elfoglaltsága im-

27 Blake, 1985. 37–43.; Egedy, 2004. 157–162.; Hedeén, 2015. 22–42.

28 Lásd feleségének peerré való kinevezését. Strachey, 1928. 209.

29 Uo. 225.

30 Uo. 219–227.

már kézzelfogható volt: a címvita idején meggyűlölte a liberális ellenzéket, s nézeiteket egyenesen „tévesnek” nevezte. Józanabb gondolatok is megmutatkoztak a kérdésben. Derby azt írta például naplójában, hogy a királynőről a miniszterelnök titkára – Montagu Corry – is úgy nyilatkozott, mint korlátozott értelmű despotáról, akinek az önteltsége határtalan.³¹ Tagadhatatlan azonban, hogy Disraeli párttársain és más, a királynőhöz közel álló politikusokon felülemelkedve elnyerte az uralkodó feltétlen támogatását, melyet kismértékben csak a nagy keleti válság politikai hullámai tudtak megingatni.³²

Az oroszlán és az unikornis párharca a törvényhozás arénájában: Gladstone és Disraeli miniszterelnökként gyakorolt hatása a külpolitikában

Mint Viktória királynő alkotmányos szerepénél láthattuk, a politikai hatalom egyik kulcspozícióját a miniszterelnöki poszt jelentette a szigetország alkotmányos berendezkedésében. A kormány kollektív testületi felelősséget viselt, a kabinet egységét képviselve tagjainak a kormányzat egészét érintő ügyekben egységesen kellett fellépniük, illetve visszalépniük, amennyiben kudarcot vallottak. A kabinetkormány ezenfelül azt is jelentette, hogy a kormány tagjai – a végrehajtó hatalom képviselőiként – egyben a törvényhozói testület, azaz a Képviselőház tagjai is. A parlament ugyanakkor képes megvonni a bizalmat a kormánytól és maga kormányozni, ezzel is hangsúlyozva a 19. század elejétől az angol parlamentáris kormányzás különállását az Egyesült Államok prezidenciális rendszerétől.³³

Az általunk tárgyalt korszakot két személy határozta meg e poszton: az egyik a szorgalmas, autodidakta konzervatív, zsidó származású miniszterelnök, Benjamin Disraeli (1804–1881),³⁴ illetve az angol politikai osztály hagyományos pályáivét leíró, liberális és mélyen vallásos államférfi, William Ewart Gladstone (1809–1898). E két férfi rivalizálása, majd elkeseredett, ám annál látványosabb politikai harca határozta meg egy korszak politikáját, pártharcait, szakpolitikai lépéseit, adott nevet és nyújtott mintát a parlamentáris váltógazdaság kialakulásának idején. Richard Aldous angol címerállatokkal³⁵ jellemezte ezt a korszakot: az oroszlán és az unikornis harcának korát jelentették az 1867–1881 közötti évek.³⁶

William Ewart Gladstone pályáját a napóleoni háborúk utáni Wellington-féle tory politikai körökben kezdte, és az utolsó miniszterelnöki ciklusa után az Asquith-kormány követte, amely az első világháborúban is az ország élén állt. Így elmondható róla, hogy pályafutása szinte az egész 19. századot felölelte.

31 Vincent, 1994. 277.

32 Strachey, 1928. 228–232.; Hall, 2020. 108–110.; Ković, 2011. 103.

33 Urbán, 1981. 11., 12–14.

34 Később peerré avatása és grófi címének megszerzése után a Lord Beaconsfield nevet használja.

35 I. Jakabtól kezdve az unikornis (Skócia jelképe) és az oroszlán (Anglia jelképe) megtalálható az ország címerében a négyes felosztású pajzson.

36 Aldous, 2012.

Egy igen tehetős gyártulajdonos iparoscsaládból származott, s csaknem két-generációnyi sikeres vállalkozásnak köszönhetette vagyonát. John Gladstones-ból sikeres liverpooli vállalkozó lett, aki miután nevet változtatott, fiát, Williamet a kálvinista szigorú vallásosságra és a kemény, de kifizetődő munkába vetett hitre nevelte. A család a századfordulón hivatalosan áttért az anglikán vallásra. A fiatal Gladstone mindennapjainak és hitéletének része maradt azonban a kálvinista vallásosság, a Biblia olvasása, s az ahhoz fűződő gyakorlatok.³⁷ E hatás egész életében meghatározta gondolkodását, későbbi liberalizmusát. Naplójának olvasásakor is szembevetűnő a fohászok sokasága, megtalálhatjuk benne az általa összeállított bűnös és megmentendő lelkekre vonatkozó névsorokat, számadásait, kedvenc bibliai verseit vagy éppen saját fizikai önostorozásának jeleit.³⁸ Ugyanakkor apjának ambíciói és vagyonos, előkelő élete nagyban ellensúlyozta a főleg anyai ágról származó vallásosságát.

Apja a napóleoni háborúk alatt befolyásos barátokra tett szert, és belépett az országos politikába. A család vállalkozása a cukornád kereskedelmére kapott koncessziót, aminek következtében az akkori viszonyok között az angol uralkodó éves civillistájához viszonyítható összegre, 300 ezer font sterlinget meghaladó vagyonnra tett szert. William bátyjához, Thomashoz hasonlóan már az etoni elitképzőben megismerte a fiatal angol arisztokraták bohém életét. Thomas neveltetését szülei azonban meglehetősen „pogánynak” tartották, így Williamet Oxfordba küldték. Az iskolában nagy hatást gyakoroltak rá Platón, Arisztotelész és Homérosz művei, olyannyira, hogy politikai karrierje mellett később tovább kutatta a klasszikusokat.³⁹ Ezenkívül megemlíthető Coleridge és Edmund Burke hatása is, akiknek köszönhetően – szemben a keresztény tanok univerzalizmusával – egy organicista, a nemzetek egyéni jegyeit felmutató nemzeteszmeiben gondolkodott. Ebbe a tory világképbe jól bele tudta illeszteni az Iliász társadalmát: istenfélő nemesek alakítják a közösség sorsát, figyelembe véve a tömegek akaratát.⁴⁰ Gladstone később számos egyházi személlyel tartotta a kapcsolatot, és 1832-ig maga is egyházi pályára készült.⁴¹ Az állam és egyház viszonyát taglaló *The State in Its Relations with the Church* (1838) című műve volt az egyik legkorábbi munkája, amelyben a romantikus angol állam tory ideálját festette meg. A mű szerint az anglikán egyház és az angol állam között szoros kapcsolat áll fenn, melyet a *Reform Act* és a katolikus emancipáció törvénye bomlasztásnak indított 1830-tól. A mű kiadásának évében ismerte meg későbbi feleségét, Catherine-t, aki Gladstone személyiségének ellentéte volt: szenvedélyes, világi és kritikus. Többnyire Gladstone kézíratait, tervezeteit is ő korrektúrázta. Catherine így az államférfi támaszának számított mind a politikai előmenetelében, mind a magánéletében.⁴²

37 Biagini, 2000. 1–9.

38 Uo. 9.; lásd még Matthew, 1982.

39 1858-ban adták ki *Studies on Homer and the Homeric Age* (Tanulmányok a homéroszi korról) című művét.

40 Biagini, 2000. 10–11.

41 Aldous, 2012. 12–13.

42 Biagini, 2000. 14–19.

William karrierje akkor indult el igazán, amikor a család Newark egyik „rohadt körzetét”⁴³ megszerezte számára. Szűzbeszédéből a kortársak az idealizmusát emelték ki: a nyugati rabszolgatartó ültetvényesek védelmében beszélt, a rabszolgaság eltörlését morálisan helyesnek és vallásos nézeteivel összeegyeztethetőnek vélte, azonban a betiltás módját elhamarkodottnak, károsnak tartotta.⁴⁴ Véleményének kialakításában közrejátszhatott, hogy családja továbbra is érdekelt volt az ültetvényes gazdaságok fenntartásában, majd a felszámolásért kapott kárpótlásban. A Peel-kormány idején az írkérdéssel foglalkozott volna legszívesebben, de Peel a kereskedelmi tanács élére nevezte ki, azt remélve, hogy az ifjú Gladstone ideologikus világképe megváltozik. Peel tévedett. Átlátva a kereskedelmi tárcát és az ország gazdaságának szükségleteit, valamint a költségvetés alakításában rejlő lehetőségeket, Gladstone vallásos buzgalommal vetette bele magát a munkába annak tudatában, hogy tevékenységével a gazdaság fellendülését és a tömegek jólétét biztosíthatja. Így születtek meg az első Gladstone-reformok, melyek szabályozták az ország vámrendszerét, valamint szintén ekkor dolgozta ki az árucikkek szállítását és a munkaerőt jelentő tömegek olcsó utazását elősegítő vasúti törvényeket. A reformer politikus ebben az időszakban saját magára még liberális toryként tekintett, azonban a jövedelemadó reformja, valamint a zsidó emancipációt elősegítő törvények támogatása miatt az 1840-es évek végére egyre inkább a liberálisok felé sodródott. A zsidók egyenjogúsításának kérdésében Disraelihez csatlakozott, s összetűzésbe keveredett apjával, valamint a Wellington-féle konzervatív körökkel. Peel halála után azonban nem akadt olyan politikus, aki a konzervatívokhoz kötötte volna.⁴⁵

Az 1850-es évek elején nagy hatást gyakorolt rá és kortársaira Oroszország krími háború előtti térnyerése. Az angol kormány megosztott volt a háborúba lépést illetően, de általában véve is aggasztotta a keleti birodalom túlzott expanziója, valamint aktívan élt a kormány tagjaiban a magyar szabadságharc emléke és más európai liberálisok sorsa. „Oroszország a Dunánál annyit jelent, mint Oroszország az Indusnál”⁴⁶ – vélték Gladstone kortársai. Mikor Palmerston az alsóházban a krími fellépésért szólalt fel, Gladstone még konzervatívként a miniszterelnök, Aberdeen mellé állt – utóbbiért megkapta a pénzügyi tárcát. Ugyanakkor helyeselte Palmerston kezdeti javaslatát és a beavatkozást.⁴⁷ Gladstone viszont nem sokkal később lemondásra kényszerült, mivel költségvetési tervezete nem volt megfelelő, és a külpolitikában nem értett egyet Szevasztopol ostromával.⁴⁸ Az 1855-ben tett orosz fegyverszüneti ajánlat miatt szükségtelennek és embertelennek ítélte a további harcokat. E szentimentalizmusa előrevetítette későbbi humanitárius nézeteit a külpolitikában. Aberdeen a liberális gondolatokat osztva hitt az európai közjog létezésé-

43 A korszakban a korrupt, szavatzatvásárlást is lehetővé tevő választóközeteket hívták rohadt és zsebkörzeteknek (Hahner, 2022b. 151.).

44 Disraeli sokat jegyzetelt és tanult ebből a beszédből, amit később felemlgetett Gladstone-nak (Aldous, 2012. 24–25.).

45 Biagini, 2000. 20–23., 29–31.; Aldous, 2012. 33.

46 Morley, 1908. 363.

47 Idézi Morley, 1908. 363–364.

48 Aldous, 2012. 67.

ben, illetve abban, hogy létre lehet hozni egy összeurópai jogi rendszert, amely szabályozza a nemzetközi jogot és az államok kapcsolatait. Gladstone Aberdeen mentoráltja lévén osztotta ezeket a nézeteket: úgy vélte, hogy a nemzetközi rendet és jogot a nagyhatalmak garantálják. S mindez párosult Gladstone-nál a Nagy-Britanniára vonatkozó nonintervencionista, Canning-féle politikával.⁴⁹

Az olaszkérdésben a konzervatív párttársakkal szemben a szabadságukért harcoló, Cavourt pártoló liberálisok élére állt. Végül a radikálisokból, peelistákból és más liberális elemekből 1859. június 6-án megalakuló Liberális Párt egyik vezérégyéniségévé vált Palmerston és Russell mellett. Az 1860-as évek elején igyekezett felhasználni pénzügyminiszteri pozícióját a külügyek befolyásolására. Ilyen eset volt például, amikor a frankofób irányvonal intézkedéseit próbálta enyhíteni a kereskedelmi politika felhasználásával.⁵⁰ Az osztrák és itáliai viszonyokkal kapcsolatban még szükséges megemlítenünk, hogy Gladstone külpolitikai elképzeléseit a fajokról és vallásokról alkotott nézetei is nagyban meghatározták. Úgy vélte, hogy az olasz népfaj kulturális vívmányainál fogva sokkal fejlettebb, mint a felettük uralkodó osztrák, s ez kihatott az Ausztriáról alkotott véleményére is.⁵¹

Mindazonáltal Gladstone külpolitikáról és általános nemzetközi békéről alkotott elképzelései nem összetévesztendőek a pacifizmussal. Bár kifejezetten költségeseknek gondolta és ellenezte az imperializmust – az ópiumháborúk ellen 1840-ben és 1857-ben is felszólalt Palmerstonnal szemben –, passzívan a Palmerston-féle birodalmi politika folytatója maradt. Szükségeseknek vélte a hadsereg bevetését, amennyiben kifogyott kormánya a békés eszközökből.⁵² A Gladstone-féle „be nem avatkozás” nem a háború és más erőszakos eszközök teljes elvetésén alapult, hanem egy magasabb morális küldetés nevében látta érvényesnek a szigetország beavatkozását.⁵³ Végül pedig a brit külpolitika primátusáról született tanulmányok eredményeit figyelembe véve elmondható, hogy a Gladstone-féle politika minden igyekezte ellenére nem tudta kiiktatni a külpolitika napirendjét a brit sajtóból. A Gladstone által kidolgozott pártprogramok hiába irányultak a hazai reformokra, belpolitikai eredményekre, az 1870-es évek turbulens európai nemzetközi eseményei miatt javarészt szükséges volt a külpolitikával foglalkoznia.⁵⁴

A gyarmati ügyek terén elszenvedett átmeneti kudarcok nem jelentették azt, hogy a gladstone-i külpolitika az 1860-as években teljesen passzív lett volna. Az amerikai polgárháború idején például – tartva az északiaktól – az angol kormány jelentős összegeket költött Kanada védelmére.⁵⁵ Gladstone igyekezett békéletesen kezelni a viszonyt Franciaországgal, továbbá csökkenteni az ország fegyverkezését. Hitt ugyanis abban, hogy az országok közötti szabad kereskedelem óhatatlanul a békés együttélésre és egymásrataltságra készíteti a szerződő feleket.

49 Knaplund, 1935. 3–4.; Biagini, 2000. 79.

50 Biagini, 2000. 37–39., 79–80.

51 Hoppen, 2008. 228.

52 Biagini, 2000. 81.

53 Bourne, 1970. 123–124.

54 Mulligan, 2010. 186–193.

55 Knaplund, 1935. 6–10.; Hoppen, 2008. 223., 605.

Továbbá hitt a *si vis pacem para pacem* elvében, így a hadsereg büdzséjének csökkentését tartotta célszerűnek.⁵⁶ Ugyancsak a békéről győzte meg az amerikai polgárháború riasztó példája. Gladstone meg volt győződve a polgárháború idején a déliek győzelméről. 1862-ben az Alabama gőzös kárt tett az északiak kereskedelmi flottájában, s ezért kártérítést követeltek az északiak, majd tíz év elteltével sikerült tárgyalásos úton rendezni a konfliktust. A déliek bukásával azt a tanulságot szűrte le, hogy a nem kereskedelmi tárgyú nemzetközi afférokban érdemes kimaradni, és óvatosabb politikát kell követni, mind az Újvilágban, mind az európai kontinensen.⁵⁷ Egy rövid időre a kanadai költekezés és a tervezett új-zélandi költségek miatt a Gladstone-kormány határozottan teherként tekintett a gyarmatokra, és önkormányzatok létrejöttét tartotta helyes politikának. A kormány az univerzális emberi értékeket hangoztatva felelős kormányok létrejöttét vizionálta a gyarmatokon, ugyanakkor egy erős parlamenti lobbí ezeknek a területeknek a kiszakadásától félt, ami megágyazott a későbbi konzervatív kormányok alatt létrejövő imperialista lobbinak.⁵⁸ A külügyek és az ország gyarmatpolitikáját tekintve elmondható Gladstone-ról, hogy sikeresen tartotta fenn liberális világnézetét: *„Soha ne ismertesd meg velük [a gyarmatokkal] az erőszak gyűlöletességét és a kényszerítést, (...) hagyd nekik, hogy maguk döntsenek a szabadságukról, s ne hűz megmondani a napot, amikor el akarnak majd szakadni Anglia nagy nevétől.”*⁵⁹

Mint a gyarmatok példája mutatta, Gladstone külpolitikai gondolataira nagymértékben hatott volt vallásossága, valamint az abból következő humanitárius elvei.⁶⁰ A nagy keleti válság során a gyarmatokhoz hasonló módon szintén azt gondolta, hogy a keleti ortodox egyház legitim módon képviseli a nemzetek érdekeit, ami megágyazhat a félszigeten egy-egy felelős kormányzat és állam megerősödésének. Ennek a meggyőződésnek volt az eredménye a híres Gladstone-féle pamflet-írói munkásság: 1876-ban a keresztényekkel szemben elkövetett atrocitásokra hívta fel a figyelmet a *The Bulgarian Horrors and the Question in the East* című írásában.⁶¹ Úgy gondolta, hogy a keresztény nemzetek szövetsége, szerződésben a nem keresztény államokkal, garanciát adhat a kontinentális konfliktusok békés rendezésére. Ezzel a gondolattal később egyesíteni tudta a külpolitika miatt megosztott, ellenzéki liberálisok különböző frakcióit. Az írás azt a célt is szolgálta, hogy a Disraeli-féle tábor erkölcstelen ruszofóbiáját ostorozza.⁶² Ugyanakkor a liberális politikus szá-

56 Knaplund, 1935. 11–14.

57 Uo. 41–42.; Hoppen, 2008. 230–231.

58 Eldridge, 1973. 72–82.

59 Idézi Biagini, 2000. 25–26.

60 Gladstone szemében így az oroszok beavatkozása az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiban megfellelhető volt a Palmerston által a Don Pacifico-affér során gyakorolt humanitárius intervenciónak. S ez hasonló a ma is használható definícióhoz, amely szerint humanitárius intervenció alatt egy állam más állam ügyeibe való beavatkozását értjük, annak érdekében, hogy az alapvető emberi jogok széles körű és súlyos megsértését megakadályozza vagy megszüntesse. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a humanitárius intervenció mint tudatos koncepció csak a 20. század második felében kristályosodott ki (Klose, 2016. 8., 20.).

61 Knaplund, 1935. 71–72. Lásd erről még: Shannon, 1963.

62 Ghosh, 2025. 29–30.

mára nehézséget okozott, hogy Európában egyre inkább a réalpolitika nyert teret az 1874–1880 közötti időszakban. Bismarck 1871 után kifejezetten ellenségesen kezelte Gladstone idealizmusát, minthogy a hazai politikában a német liberálisok Bismarckot egy, az angol politikai életben előforduló, nagy liberális parlamentáris koalícióval kívánták leváltani.⁶³

Az európai politikát illetően a Gladstone-kormány hiába igyekezett az 1870-es években csillapítani III. Napóleon ambícióit, mire be tudott volna avatkozni a francia–porosz konfliktusba, fény derült a Benedetti-szerződésre.⁶⁴ Gladstone így kénytelen volt a semlegesek táborához csatlakozni, továbbá fékezni az európai háború eskalációját.⁶⁵ A közvetítést a békefeltételek meghatározásánál az Alabama-ügy miatt a lehető legkörülményesebb módon igyekezett megvalósítani. Bár aggodalommal, de jóváhagyta a Bismarckkal való tárgyalás során, hogy Elzász-Lotaringia német kézbe kerüljön, majd később egy óvatos memorandumban és a humanitás nevében mérsékelte volna a német területi expanziót.⁶⁶ A békés megoldás kulcsát a Németország keleti határán lévő Orosz Birodalom jóindulatának elnyerése jelentette volna – az 1871-es (londoni) Pontus-konferencián –, csakhogy ott Gorcsakov akarata érvényesült.⁶⁷

1871–1873 között leginkább Disraeli politikája kezdett körvonalazódni. A Pontus-ügy rávilágított a pártokon átívelő külpolitikai jellegű problémára. Ignatyev és a szláv bizottságok aktivitása, valamint a bolgár exarchátus kialakítása ekkor már mind arra utalt, hogy Oroszország nyugati és déli irányú expanzióba kezd. Ráadásul arról kaptak híreket a britek, hogy Turkesztánon keresztül India felé terjeszkedik a cári birodalom. A konzervatívok már 1871-ben a Gladstone-kormányt vádolták az inaktív külpolitikai kudarcért, azt állítva, hogy a londoni konferencia tulajdonképpen csak a brit nemzet megalázásának tudomásulvétele volt. Disraeli később, 1872-ben, a Kristálypalotában tartott beszédében világosan kifejtette, hogy aktívabb külpolitikára van szükség, 1873-as beszédében pedig az ellenzéki padsorokból jelölte ki a brit külpolitika minimumát: egyes vitás határterületek miatt nem feltétlen szükséges beavatkozni, Konstantinápoly oroszok általi birtokbavétel azonban nem tűrheti Nagy-Britannia.⁶⁸

A nagy keleti válság jelentette a Gladstone-féle liberális irányvonal és a jellemzően konzervatív, Disraeli által is gyakorolt *Realpolitik* közötti összetűzést. Gladstone a válság során az egyetemes emberi értékeket és a humanitást helyezte a nemzeti érdekek elé.⁶⁹ A két nézet közötti konfliktusról a következőképp írt: „*Mi értelme is van a civilizációnak és a humanitásnak a közrendre, ha egyszer a brit érdekek*

63 Biagini, 2000. 82–85.

64 A Benedetti-szerződés vázlatát Bismarck hatására alkották meg a franciák, amely alapján 1866 után az Északnémet Szövetséget ellensúlyozandó, a franciák bekebelezhatték volna Belgiumot. Bismarck tárgyalásai kettős célt szolgáltak: a délnémet államokat meg tudta győzni egy defenzív szövetség elfogadásáról, majd két évvel később szét tudta zilálni a francia és angol kapcsolatokat (Bridge–Bullen 2005. 164., 168.).

65 Bourne, 1970. 121.

66 Knaplund, 1935. 48–60.

67 Uo. 63–65.

68 Ković, 2011. 76–80.

69 Heraclides–Dialla, 2015. 154–155.

uralkodnak a brit ágensek felett szerte a világban, és ők dönthetnek arról, mi jó és mi rossz?”⁷⁰ Ahogy a liberális Harcourt jellemezte a radikális Charles Dilknek a helyzetet: „Gladstone és Dizzy [Disraeli] úgy tűnik bolondságban és meggondolatlanságban túltesznek egymáson, én pedig nem is tudom, melyik csinált nagyobb szamarat magából.”⁷¹

Benjamin Disraeli neve egybeforrt a 19. század brit konzervativizmusával. Politikai befolyását filozófusi és publicista tevékenységének köszönheti. Disraeli nevéhez fűződik számos, a brit belpolitikában máig használatos szókép, szólásmondás és fogalom.⁷² Disraeli publicisztikáin, politikai regényein keresztül hatott korára és a konzervativizmusra.⁷³ A Disraeli örökségét tovább éltető, kedvenc virágáról elnevezett „Kankalin Liga” (*Primrose League*) a 20. század közepéig meghatározó politikai szervezetnek számított.⁷⁴

Benjamin Disraeli 1804-ben született Isaac D’Israeli fiaként, egy jómódú nyomdászcsalád gyermekeként, családja a napóleoni háborúk alatt biztosan emelkedett a más európai nagyvárosokhoz képest kis létszámú londoni zsidóság szociális ranglétráján.⁷⁵ Nem a Rothschildok vagyonához hasonló jómódról beszélünk – főleg mivel Disraeli politikai karrierjének elején hitelekől élt –, hanem inkább egyfajta polgári vagyonosságról, ami biztosította számára a magánoktatást és a családi magánkönyvtár nyújtotta művelődés lehetőségét.⁷⁶ A nyolcéves korától anglikán vallás szerint nevelkedő Disraeli ugyanis nem tudott beilleszkedni londoni iskoláinak társadalmába. Később hiába hagyta el az aposztrófot családnevéből, mégis másként gondoltak rá, ahogy ő is megkülönböztette magát a többségi, túlnyomórészt antiszemita társadalmi közegtől. Utóbbi identitás jól tetten érhető az *Alroy*,⁷⁷ *Coningsby* és *Tancred* című műveiben, valamint a *Sidonia* nevű karakteren keresztül.

Az ifjú Disraeli gondolatvilágára nagy hatást gyakoroltak a 19. század olyan politikai eseményei, mint a görög szabadságharc és a szociáldarwinizmus előtti rasszszokról szőtt gondolatok, melyekkel összhangban a *Lothair* és *Tancred* című műveiben világosan megjelenítette a zsidóság felsőbbrendűségét.⁷⁸ A fajt azonban nem a mai értelemben használta, hanem gondolataiban keveredett a vallás és az etnikum. A darwinizmust az evolúció elméletével együtt elvetette. Zsidó identitása sajtószerű és más volt, mint az általa pártfogolt baráti köré – Moses Montefiore vagy

70 Idézi Heraclides-Dialla, 2015. 155.

71 Uo. 2015. 159.

72 Ilyen a „zsíros oszlop” (*the Greasy Pole*) tetőfokát megmászni, ami egy népi játékra utal, melyben egy viszkózus anyaggal bekenett oszlopot kell megmászni a játékosoknak – egyúttal utalás a politikai játszmákra is. Másik hasonló fogalom a „becsületes béke” (*Peace With Honour*), ami ugyan békét jelent, de fellelhető a fogalomban az erőre, presztízsrre és hosszan tartó stabilitásra való utalás jelentése is (erről lásd bővebben: Hurd-Young, 2013. xix–xxvi.).

73 Cousins–Napton, 2022. 148–151.

74 Hurd-Young, 2013. 10–15.

75 Ković, 2011. 3–4.

76 Ebben a könyvtárban ismerte meg a politika- és eszmetörténet klasszikusait Machiavellin át Francis Baconig (Ković, 2011. 5–7.).

77 Az 1833-ban megjelent regény a zsidóság politikai szerepéről szólt, ezt nevezte Disraeli ideái és ambíciói megtestesülésének (Hurd-Young, 2013. 45–46.).

78 Hurd-Young, 2013. 32–37.

a Rothschildoké. Mégis egy kifejezetten erősen antiszemita légkörben merített erőt az általa egzotikusnak vélt származásából.⁷⁹ A *Lothair*ben főhősein keresztül a keleti kérdést illető politikai meggyőződését is megjelenítette, azt, hogy szemben a filoszemitákkal és a keleti misztikumok hódolóival, a byroni filhellén romantika által vezérelt politikusok (úgy mint Russell, Gladstone és más liberálisok) könnyen az ortodoxia és az oroszok támogatóivá válnak.⁸⁰ Később e keleties identitás eredménye volt, hogy míg Gladstone a keresztények lemeszárlójaként barbárnak látta az Oszmán Birodalmat, addig Disraeli az országra és tartományaira mint szintén zsarnoki, de a zsidóságot és a keleti népeket sikeresen védelmező birodalomként tekintett.⁸¹

Disraeli fiatalon jogsegédként dolgozott, majd apja ismerősein keresztül tory írókat és politikusokat rángatott bele egy kudarcos újságkiadási vállalkozásba. Tapasztalatait összegezve írta meg álnéven első nagy sikerű művét, a *Vivian Grey*⁸² című társadalomkritikus regényét, amely lelepleződését követően közbotrány tárgyává vált, és egyúttal ideiglenesen kiszorította az író a londoni elit köreiből.⁸³ Ebben az időben fokozatosan a konzervatívok felé sodródott a kezdeti liberális időszaka után: a külpolitika terén például Canninget hibáztatta a Navarinói-öbölben történetekért, majd egyre inkább az idősödő Wellington hercegének híve lett az ifjú politikus.⁸⁴

Grand Tourja során beutazta a Földközi-tenger keleti medencéjét és az Oszmán Birodalmat, valamint további inspirációt merített a politikai pályafutásához.⁸⁵ 1832–1834 között először függetlenként, majd a tory párt jelöltjeként Wycombe mandátumáért indult a választójogi törvény reformját (*Reform Bill*) követően. Politikai mecénásait tekintve a lord kancellár (Lord Chancellor) Lyndehurst vette szárnyai alá, s ha még jó kapcsolatot is ápolt a párt vezetőjével, Robert Peelrel, az egyre aktívabb lázadó hátsó pados tory szerepet öltötte magára. Stabil jövedelemre az 1830-as évek végén tett szert, amikor Mary Anne Lewist, egy vagyonos özvegyet vett feleségül. Mary Anne mind intellektusában, mind ambícióiban támogatta a feltörekvő politikust, nem mellesleg az elit magasabb köreivel is megismertette.⁸⁶

Országos hírnévre akkor tett szert, amikor párbajig és letartóztatásig zaklatta az ír radikális ügyvédet, Daniel O’Connellt (a Katolikus Egyesület alapítóját) és fiát. 1835-ben a párton belül pályafutása révbe ért, a whigek ellen az angol alkotmányról (*The Vindication of the English Constitution*) írt hosszas és komplikált, né-

79 Saab, 1988. 560–567.

80 Ković, 2011. 51., 75–76. Disraeli személyes fiatalkori hőse egyébként az apjával jó kapcsolatot ápoló Byron volt, akinek extravagáns öltözködését, ékszereit, sétapálcáját is igyekezett utánozni (Aldous, 2012. 16.).

81 Saab, 1988. 568–570.

82 1826-ban megjelent műve hasonló későbbi munkájához, az 1832-es *Contarini Fleminghez*, mindkettőben az angol próza tökéletesítését és saját érzelmeinek megírását tűzte ki célul a szerző (Hurd-Young, 2013. 45–46.).

83 Hurd-Young, 2013. 41–46.

84 Ković, 2011. 10–13.

85 A Grand Tour és a byroni befolyás hatása alatt írta meg a *Rise of Iskander* című könyvét, amelyben a főhős a 15. századi történelmi figura, Szkander bég. A valós személy helyett viszont görög szabadságharcosként láttatta hőseit Disraeli, aki harcot vállalt a zsarnoki Oszmán Birodalom ellen (Ković, 2011. 36–38.).

86 Hurd-Young, 2013. 79–87

hol zavaros politikai esszéjével, majd nem sokkal később 1836-ban követte azt a whigeket ostorozó, utilitarizmust kritizáló könyve (*The Spirit of Whiggism*), melyekkel sikerült meggyőznie párttársait a politikai írói tehetségéről.⁸⁷ Disraeli ebben az időben legyőzve ellenfeleit Maidstone híresen korrupt kerületében, majd később Shrewsburyben kapott képviselői mandátumot. Alkalmazta a *Sybil* és *Tancred* regényeiben is megírt politikai krédóját, hogy szavakkal bármit el lehet érni, és igyekezett többet nyújtani az emberek számára, mint a Whig Párt és az általa hiteltelennek ítélt Robert Peel-féle tory oldal.⁸⁸

Ekkor kezdte Disraeli a nép és nemzet fogalmait argumentumokként használni.⁸⁹ A toryk számára a megoldást az jelentette, hogy ha a párt első számú szavazóbázisát kitévő földbirtokos arisztokrácia összefog valamely másik társadalmi csoporttal. A toryknak azonban – a vagyoni különbségeket tekintve – furcsa módon a városi, ipari vállalkozók által dolgoztatott, „kizsákmányolt” munkássággal kellett kiegészíteniük szavazóik táborát a reformok után. Így alakult ki a szociálkonzervatív „újtory” gondolatkör, amelyet a „nemzet” (*„The Nation”*) és a tory nemzeti párt ideáival kötött össze Disraeli. Ez a gondolat már fellelhető volt Peel tamworthi kiáltványában, amely az 1832-es választójogi reformból kiszorult vidéki tömegeket szerette volna megnyerni a toryk új társadalmi erejének.⁹⁰

Disraeli szintén elkezdte kidolgozni személyes politikai filozófiai trilógiáját (*Coningsby*, *Sybil*, *Tancred*), amely Peel tamworthi kiáltványához hasonlóan konzervatív eszmerendszert kívánt meghonosítani. A *Coningsby*-ben a morális konzervativizmus elveit fektette le, majd a *Sybil*-ben a konzervatívok programjára tért rá, végül a *Tancred*-ben a hit szociális fontosságáról értekezett. Az utóbbi regényben található, sokszor valós személyekről mintázott karaktereinek viselkedése, vívódása a politikus 1870-es években tanúsított külpolitikai magatartásához is köthető: főhősei fel akarják oszlatni egy ponton az Oszmán Birodalmat, és India fontosságáról is elmélkednek – jóval az 1857-es szípojlázadás vagy a nagy keleti válság előtt.

Disraeli jegyzetfüzetében találkozunk politológiai kísérletezéssel is. Őt dogma szabja meg szerinte a politika működését: a kormányok és dinasztiák cselekedetei, az anyagi érdekek, a nemzetiség, a vallásról alkotott vélemények, végül a politikai elvek. Ezek együttesen határozták meg az országon belüli „két nemzet” dinamikáját, a szegények és gazdagok nemzeteit. Disraeli feladatának tekintette az összefogást (de nem az egyesülést) a két nemzet (*Two Nations*) között.⁹¹ Bár Disraeli soha nem mondta ki, vagy írta le, hogy irányzatának elnevezése az „egy nemzet konzervatívjai”, az utókor mégis ezt a jelzőt aggatta politikájára. Innen eredeztethető a jelenkorig meglévő brit politikai irányzat, a *„One Nation Conservatism”*.⁹²

Az ifjú konzervatív politikusnak egyre inkább úgy tűnt, hogy az Oszmán Birodalom és a Balkán politikai kérdésével tehet szert politikai tőkére. Palmerston

87 Egedy, 2004. 152–157.; Ković, 2011. 38.; Hurd-Young, 2013. 50–61.

88 Hurd-Young, 2013. 64–67.

89 Ković, 2011. 30–33.

90 Egedy, 2004. 157–159.

91 Egedy, 2004. 163–165.; Ković, 2011. 46–50.; Hurd-Young, 2013. 95–100.

92 Hickson, 2023.

a keleti kérdésben 1841-ben aratott győzelmével egy egész politikusgeneráció külpolitikai elképzeléseit határozta meg, amikor a második egyiptomi válság alkalmával a londoni tengerszoros-egyezménnyel sikerült Oroszországot az unkiár-iszkeleszi szerződés (1833) helyett a Dardanella-szerződés aláírására rábírní, valamint normalizálni a két ország kapcsolatát.⁹³ Miután Szerbiát nyomás alá helyezte az Oszmán Birodalom, Palmerston nyomdokán haladva Disraeli egyre inkább Peelt okolta a külpolitikai kudarcokért is, és a párton belüli ellenzéket képviselte, felhasználva a *Young England* támogatását. Közrejátszhatott ebben, hogy nem kapott Peel kormányában (1841–1846) meghatározó szerepet. Miloš Ković szerb történész és Disraeli korai biográfusai is úgy vélték, hogy a Peel és Disraeli között kialakuló vitára az írkérdésen túl egyrészt egyre inkább a Szerbiával és az Oszmán Birodalommal szemben tanúsított brit külpolitikai magatartás is hatással volt, minthogy Disraeli Szerbiát pártolta,⁹⁴ másrészt Palmerstonhoz hasonlóan Anglia önálló cselekvőképességét és presztízsét hangsúlyozta.⁹⁵ Ugyanakkor Disraeli ellenzékiként már 1839-től támogatta Palmerston egyik nagy nevű kritikását, a ruszofóbiát több műben és lapban (*Portfolio*) hirdető David Urquhartot, illetve Wellington felé sodródott a konszolidációra törekvő, Peel-féle külpolitikai irányvonaltól.⁹⁶

A Peellel való leszámoláshoz vezető út akkor nyílt meg Disraeli előtt, amikor egy bizonyos Lord Bentinck vált a hitelezőjévé és politikai szövetségésévé. Bentinck jóvoltából még a Beaconsfield közelében fekvő Hughenden-palotát is megvásárolhatta. Peel – látva, hogy a Liberális Párt több szavazót is a vámcsökkenés programjával tud magához vonzani – egyre inkább a szabad kereskedelmet kezdte támogatni. A szabad kereskedelemhez vezető út egyik mérföldköve a gabonavámmot szabályzó törvény eltörlése volt. A törvény nagyarányú extraprofitot hozott az angol földbirtokos tory arisztokráciának. A főleg tengerentúli gabonaimportőr kapcsolatokkal rendelkező kereskedők, a whig arisztokrácia, valamint az élelmiszerárak ellen az 1840-es évek első felében protestáló, a munkásosztályt reprezentáló Gabonatörvény-ellenes Liga azonban erősen ellenérdekeltek voltak e törvény fenntartásában.⁹⁷ Peelnek hátrányára vált az alsóházban, hogy az íreket sújtó burgonyavészre hivatkozva sürgette a törvény eltörlését, s már korábban is írbarátnak mutatkozott az emancipációs törvény vitájában. Disraeli valóságos politikai hadjáratot indított ellene, s miután összefogtak a protekcionistaik, Peel és kormánya – benne a fiatal Gladstone-nal – megbukott.

1850-ben bekövetkezett az egyik legérdekesebb fordulat a pártok történetében: a whigekhez átpártolt Gladstone és azok a peelisták, akiket már nem sikerült visszacsábítani a Konzervatív Párt berkeibe. Palmerston később nemzetközi botrányba keveredett a Don Pacífico-affér, az angol alattvalóknak Görögországban

93 Ković, 2011. 40.; Schrek, 2020a. 224–233.; Schrek, 2020b. 193–194.; Bebesi, 2022b. 47–48.

94 Disraeli korai külpolitikai gondolkodását szintén meghatározta egy sajátos, a korszakban divatos „turkofil magatartást” mellőző „protocionizmus”, amit nemcsak az angol romantika és judaizmus inspirált, hanem barátja és későbbi párttársa, a londoni Rothschildokhoz tartozó Lionel is (Ković, 2011. 52–53.).

95 Monypenny–Buckle, 1917. 172–181.; Egedy, 2004. 160.; Ković, 2011. 41–44.

96 Ković, 2011. 44–45.; Schrek, 2020b. 188–195.

97 Hoppen, 2008. 127–128.; Hurd–Young, 2013. 92–95.; Hahner, 2022b. 151.

nyújtott fegyveres segítség miatt. Disraeli és Peel így azonos oldalra kerültek érvelésükben, s egyúttal ez volt az egyik első alkalom, hogy a javában belpolitikai ügyekkel foglalkozó Disraelit külpolitikai szónoklatra kérték fel. Teljesítménye viszont rendkívül erőtlén volt, Palmerston egyik legnevezetesebb beszédével szemben.⁹⁸ 1841–1851 között Gladstone és Disraeli elkeseredett politikai riválisokká váltak. Már az is fokozta a kettejük közötti feszültséget, hogy Gladstone fiatalon és Peel híveként elképesztő eredményeket tudhatott maga mögött: 25 évesen képviselő volt, majd miniszter. Kapcsolatukat tovább mérgezte Disraeli egyik legkiválóbb külpolitikai beszéde („Anglia nem szereti a koalíciókat”),⁹⁹ ami Gladstone ideiglenes bukását jelentette.¹⁰⁰

Disraeli karrierjének második felében leginkább Derby őrgrófjára és fiára, Edward Stanleyre támaszkodott. Az idősebb Derby valósággal ellentéte volt Disraelinek – kiszámítható, idealista és megfontolt, ugyanakkor szilárd szövetségese maradt Palmerstonnal és a whigekkel szemben. Disraeli sokszor csapongó volt politikai állásfoglalásait tekintve. Egykori mentora bukása után egészen átvette Peel véleményét a szabad kereskedelemről, amiért különböző gúnyneveket aggattak rá a párttársai és a legfontosabb sajtóorgánumok.¹⁰¹ Ugyanakkor egy ideig úgy tűnt, visszanyerheti a párt számára a szakadár Gladstone-t és más centralista személyeket.

A végső szakadás 1852-ben, a költségvetési vita alatt következett be, amikor Disraelit bízták meg egy új költségvetés kidolgozásának hálátlan feladatával. Palmerston III. Napóleon államcsínye után elveszítette a királyi pár bizalmát, majd a krími háború alatt tett önálló akciót követően Albert és Viktória lemondásra kényszerítették. Hogy meggyőzze Derby az uralkodót az új, szinte névtelen politikusokból álló tory kormány működőképességéről, Disraelire hárult egy ütőképes költségvetés kidolgozása. A leendő miniszter emelte volna a jövedelemadót, ugyanakkor könnyített volna a munkásosztályt sújtó egyes adónemeken.¹⁰² Az új költségvetés több oldalról is támadható volt, Disraeli pedig betegen és fáradtan védte a költségvetést a Képviselőházban. Gladstone – hosszan tanulmányozva Disraeli vitastílusát – az 1852. december 17-i ülésen Peel örökébe lépve megsemmisítő beszédet intézett Disraeli ellen. A kettejük közötti keserű, olykor személyes gyűlöletről sem mentes rivalizáció fordulópontja volt ez. Mint fentebb említettük, Disraelit elvtelen kalandornak tartotta a mélyen vallásos Gladstone, akit viszont képmutatónak tekintett a konzervatív képviselő.¹⁰³

A Gladstone-nal foglalkozó Knaplund is rávilágított arra, hogy az angol kormányok politikájában az 1870-es évektől egyre nagyobb szerepet töltött be a láthatatlan fékek és egyensúlyok rendszere, a közvélemény nyomása a külpolitikára, és ha az arról folyó diskurzust éppen nem tudta megfelelően artikulálni a tömeg, akkor

98 Hurd-Young, 2013. 104–116.

99 Idézi Aldous, 2012. 70.

100 Uo. 36., 67–72., 77–79.

101 Hurd-Young, 2013. 140–141.

102 Biagini, 2000. 32.; Feuchtwanger, 2001. 268–269.; Hurd-Young, 2013. 144–151.

103 Hurd-Young, 2013. 151–157.

érdekcsoportok, humanitáriusok, kapitalisták, kereskedők vették azt a kezükbe.¹⁰⁴ Gladstone kormánya jó kapcsolatot ápolt a *The Timesszal* és a *The Daily Telegraph*-tal, amelyekre számíthatott a kabinet a közéleti viták során.¹⁰⁵ Disraeli csak a rá következő évben kezdett el élénkebben foglalkozni a sajtóval és az ország külpolitikájával. A sajtóban a *Representative* periodikához hasonló kezdeményezést akart indítani, illetve többször találkozott John Thadeus Delane-nel, a *The Times* szerkesztőjével a párt kedvezőbb nyilvános megítélésének érdekében.

A külpolitika vonatkozásában viszont, Palmerston pragmatizmusától elszakadva, fantáziadús tervekkel dolgozott ki: a gyarmatok kérdését a német *Zollverein* nyomán egy birodalmi parlamenttel oldotta volna meg – utóbbi koncepciót mélyen elvetette az idősebb Derby.¹⁰⁶ Szintén az 1850-es években alakította ki Disraeli szoros barátságát, szinte mentori kapcsolatát Derby fiával. Stanley később külügyminiszterként szolgálta egészen a nagy keleti válság utolsó évéig, amikor is ellenségekké váltak.

Disraeli az 1860-as évek közepére az ellenzék vezetőjévé lépett elő, és rövid időre pénzügyminiszter (*Chancellor of Exchequer*) volt, azonban úgy tűnt, hogy a Gladstone vezette Liberális Párt hegemoniája csaknem megtörhetetlen. A konzervatívok vezére kevés új követőre tett szert, azok viszont egészen a miniszterelnökségéig kitartottak mellette. Először Stafford Northcote-ot győzte meg a Konzervatív Párthoz való csatlakozásról, majd Lord (George) Bulwer-Lytton. Utóbbi politikus fia (Edward Robert Bulwer-Lytton, 1831–1891) Bécsben titkár, Belgrádban konzul, később pedig India alkirálya (*Viceroy*) volt.¹⁰⁷ Ebbe a körbe tartoznak még Disraeli más, fiatalabb pártfogoltjai, mint Henry Lennox, majd Montagu Corry, aki élethosszig titkára és bizalmasa maradt. Barátját, Lionel de Rothschildet is a zsidó emancipációs törvénnyel tudta legitim módon képviselővé segíteni.¹⁰⁸

A külpolitikát illetően e korszakban a krími háború gyakorolta a legnagyobb hatást Disraeli elképzeléseire. Leginkább Palmerston külpolitikai baklövéseit lehetett volna egy darabig felhasználni a pártharcok megváltoztatásához: ahogy Disraeli még egyszer utoljára igyekezett Gladstone-t a konzervatívokhoz édesgetni, Palmerstont is szeretne volna rábírní a torykhoz való csatlakozásra. Palmerstont győzködő tárgyalási kísérleteinél – 1852-ben és 1859-ben – továbbra is elismeréssel beszélt az ekkor már idősödő whig politikus külpolitikai sikereiről.¹⁰⁹ Palmerston azonban a liberálisok vezető alakja maradt. Ahogy a háborút illetően a mérsékeltebb politikát az Aberdeen-kormány tűzte zászlajára, Palmerston kikényszerítette lemondásával az Aberdeen-kormány visszavonulását és Albert herceg támogatását. A whigek egy része a peelistákkal együtt Palmerston koalíciójába tartozott, míg másik része Disraelihez pártolt, aki azt gondolta, hogy az oroszok a tárgyalóasztalnál kevésbé veszélyes ellenfélnek bizonyulhatnak, mint a csataterén. Disraeli a képviselők előtt

104 Knaplund, 1935. 19–24.

105 Biagini, 2000. 34–35.

106 Hurd-Young, 2013. 159–161.

107 Frank, 2019. 101.

108 Hurd-Young, 2013. 165–171.

109 Ković, 2011. 66–68.; Hurd-Young, 2013. 174–177.

azzal érvelt, hogy Franciaország a háborúban megerősödhet Anglia rovására, amivel felborul az európai egyensúly – főleg, ha a koalícióból kihagyják Ausztriát. Végül Franciaország hajlott a békére, és így Palmerston is a béke mellett döntött. Disraeli megtapasztalhatta ezáltal a „palmerstoniánus” whig külpolitikában rejlő lehetőségeket, és ennek megfelelően szabta meg az 1870-es években a keleti ügyekben követendő irányt.¹¹⁰ A krími háború azt az elképzelést is megerősítette Disraeliben, hogy a háború veszteségeit mérsékelhette volna az osztrák kontinentális szövetséges. Érdekes módon Metternichre is mint konzervatív példaképre tekintett, akinek osztrák kancellárként folytatott politikáját igyekezett a későbbiekben utánozni: *„Egy pillanatra sem feledem, ki volt mesterem, és miképpen adósa vagyok Önnek politikai jellemem formálódását illetően”*¹¹¹ – írta 1856-ban az 51 éves angol politikust az akkor 83 éves Metternichnek.¹¹²

Derby 1858 telétől 1859 júniusáig működő rövid életű kormányát követően Russell és Palmerston ismét évekre ellenzékbe kényszerítette a konzervatívokat. Disraeli leveleinek tanúságai szerint emiatt visszavonulását tervezte a politikától. Másrészt indokolhatta a lemondást, hogy felbukkantak a párton belül az olyan fiatal és tehetséges politikusok, mint Robert Cecil, aki előbb a Lord Cranborne, majd Salisbury márkija címet viselte.¹¹³ 1864-ben ismét egy külpolitikai epizód, a schleswig-holsteini konfliktus félrekezelése adott alkalmat arra, hogy Disraeli bizalmatlansági indítványt intézzon az agg Palmerston ellen: *„Tizenkét hónapon belül kétszer taszított vissza bennünket Szentpétervár. Kétszer könyörögtünk hiába Párizsban. Magunkra haragítottuk Ausztriát, és Ausztria hagyta, hogy haragunk, mint a lágyszellő, átszálljon rajta. Megfenyegettük Poroszországot, és Poroszország dacolt velünk. Szemrehányásunk a német nemzetgyűlés felett dörgött, és azt megvetéssel kezelték.”*¹¹⁴ Palmerston kivédte az indítványt, és 1865 nyarán ismét nyert a választáson. Disraeli nemcsak érvelésével szenvedett kudarcot, hanem állandóan problémát jelentett neki saját stílusa, mivel sokakat taszított radikális megnyilvánulásaival a whigek oldalára. Nem vette ki jól magát az sem a választók előtt, hogy zsidó származását firtatva – a viktoriánus korszak csúcán – az őt kritizáló hangok a kor erkölcsi színvonalának paródiájaként tekintettek rá. Míg Palmerston és Gladstone az isteni gondviselésről, valamint Anglia történelmi küldetéséről szónokolt, Disraeli sokszor cinizmussal élt beszédeiben, és a zsidó karikatúrák tárgya maradt.¹¹⁵

A szavazati jog 1867-es kiterjesztésének története kiválóan szemlélteti a későbbi miniszterelnök és a brit belpolitika több jellegzetességét: a konzervatív kor-

110 Szalisznyó, 2009. 39–45.; Ković, 2011. 54–66.

111 Idézi Ković, 2011. 41. „I never for a moment, forget my master & how I am indebted to you for the formation of my political character.”

112 Ković, 2011. 40–41.

113 Hurd–Young, 2013. 178–180.

114 Idézi Hurd–Young, 2013. 179. Eredetiben: „Within twelve months we have been twice repulsed at St. Petersburg. Twice have we supplicated in vain at Paris. We have menaced Austria, and Austria has allowed our menaces to pass her like the idle wind. We have threatened Prussia, and Prussia has defied us. Our objurgations have rattled over the head of the German Diet, and the German Diet has treated them with contempt.”

115 Wohl, 1996; Hurd–Young, 2013. 177., 182–183.

mány kiszolgáltatottságát egy kisebbségi parlamentben, illetve a királynő beavatkozásának fontosságát, végül azt, hogyan kívánta Disraeli az ügyet felhasználni hatalmának megtartásához.

1865. október 18-án Palmerston meghalt, és Russell, valamint Gladstone vitték tovább a Liberális Párt vezetését. A közügyek egyre inkább a választójogok kiterjesztésére irányuló reformokról szóltak, Gladstone azonban a cenzushoz kötött választójoggal demagógnak tűnt több idős, Palmerston köréből ismert whig párttársa szemében, így azok inkább a mérsékeltebb ellenzéki javaslatot támogatták. Russell az új választójogi reformtörvény miatt lemondásra kényszerült, majd a királynő felkérte az idősebb Derbyt a kormányalakításra. Disraeli ismét betölthette a pénzügyminiszteri szerepet, miközben olyan új személyek is megjelentek a pártban, mint Cranborne, Carnarvon, Northcote vagy az ifjabb Peel.¹¹⁶

A korona presztízsének megőrzése szempontjából létfontosságúnak tűnt, hogy egy jól sikerült törvénnyel kiengesztelje az elit a tömegeket. Úgy tűnt, hogy akár a Konzervatív Párt is keresztülviheti az új törvényt. A Hyde Parkban történt, emberéletet is követelő tüntetéssorozat után nem volt kérdés, hogy a konzervatívoknak lépniük kell az ügyben. Az idősebb Derby nem akarta, hogy úgy tűnjön, a tömeg félemlítette meg, de a tervezetet olvasva fellázadtak ellene az új miniszterek: főleg Cranborne, Carnarvon és ifj. Peel érvelt hathatósan az új kormány elképzeléseivel szemben. Ugyanazon az estén, 1867. március 2-ára virradóra a Konzervatív Párt egy része kiadott egy nyilatkozatot, amire hivatkozva Disraeli és Derby felülírhatta a javaslatot ellenző miniszterek akarátát. Március 18-án így bemutatta Disraeli az új törvénytervezetet. Az egyetlen probléma az volt Gladstone számára, hogy a reformot a konzervatívok vihették véghez – utóbbi miatt kárhozhatni a kormányt azonban képmutatás lett volna. Ahogy azt később Gladstone maga is elismerte: Disraeli az adófizető állampolgárok szavazati jogának hangoztatásával megnyerte a vitát, ráadásul még gáláns is volt, amennyiben kifejtette, hogy a liberálisokra szükség van a törvény megszavazásához.¹¹⁷

1868-ban az idősebb Derby megbetegedett, helyét pedig Disraeli vehette át a pártban. A feltörekvő zsidó származású miniszterelnök a birodalmi meritokrácia elvét nemcsak hangoztatta, de saját karrierjét is jelképesnek tartotta a viktoriánus kor és ország mércéit tekintve. Hogy Disraeli mennyire a „nép emberének” tekintette magát, jól mutatja, hogy egy konzervatív munkásgyűlésen kijelentette: a toryk és a munkásosztály egymás természetes szövetségesei.¹¹⁸

Ugyanabban az évben aztán több kudarc is érte. Egyrészt nem értett a Gladstone által jól ismert írkérdéshez, amelynek megoldása egyre sürgetőbbé vált: a burgonyavész utáni fenniánus közhangulat csillapítása érdekében szükség lett volna a teljes egyenjogúsításra.¹¹⁹ Másrészt külpolitikai fiaskót szenvedett el kormánya: a Napier tábornok vezette abesszíniai expedíció költségei az eredetileg ter-

116 Biagini, 2000. 44–46.; Hurd–Young, 2013. 185–190., 194.

117 Hurd–Young, 2013. 193–203.

118 Houghton, 1963. 5.; Hurd–Young, 2013. 212–214.

119 Biagini, 2000. 47–49.

vezetnek a duplájára, nagyjából négymillió font sterlingre rúgtak.¹²⁰ A soron következő választásokon így vereséget szenvedett Gladstone-tól, amikor száz mandátumnál is nagyobb többséget szerezve győzött a Liberális Párt.¹²¹ A vereséget követően Disraeli egy utolsó szívességre kérte a királynőt: tegye a feleségét peerré, azaz a Lordok Házának tagjává. Mary ezután Lady Beaconsfield néven folytathatta életét. Felesége halála után pedig a Lord Beaconsfield nevet vehette fel Disraeli.¹²²

Az 1868–1874 közötti Gladstone-kormány rendkívül vegyes volt, meglát-szott a miniszterek összetételén az új választási törvényről folytatott vita megosztó hatása. A teljesség igénye nélkül néhány példát szükséges kiemelnünk: tagja volt a kormánynak a mérsékelt tory Earl Grey, az olyan hívő reformisták, mint Argyll herceg (India tárcá), Lord Lowe (pénzügy), az újságszerkesztő Goschen (a szegénnytörvény tárcája). A ténylegesen whignek nevezhető liberálisok is szerepet kaptak a kormányban, akik Gladstone közeli ismerősei voltak: Hartington (főpostamester, azaz a közlekedés és távközlés tárcája) és Lord Kimberley (pecsétőr), továbbá George William Villiers, azaz Lord Clarendon külügyminiszter és a gyarmatok tárcáját kapó Lord Granville, aki Clarendont váltotta annak 1870-ben bekövetkező halála után.¹²³

1874-ben válságos év elé nézett a vegyes Gladstone-kormány. A miniszterelnök több reformot is kezdeményezett, amivel meg szeretne volna újítani a párt lendületét, aztán az ír egyház ügyeivel, a hadseregen belüli tisztségek vásárlásának tiltásával egy sor ellenséget szerzett magának a Liberális Pártban és azon kívül. Ellenfelei a hadsereget érintő és a jövedelemadó eltörlését irányzó reformokat sérelmezték leginkább.¹²⁴ *„Megszentségtelenítette az egyházakat. Megfenyegette az összes testületet és alapítványt az országban. Maga beleavatkozott mindenkinek az ügyleteibe. Maga az összes hivatást kritizálta és minden szakmába belekontárkodott. Senki sem lehet biztos magántulajdonában, és senki nem tudhatja, milyen kötelezettségek várnak rá holnap”* – foglalta össze Disraeli a Gladstone-nal szemben felhozott kritikákat.¹²⁵

Az új, irodákat és nagyobb tory pénzalapot hasznosító, területi alapon működő pártszervezet egységes programmal lépett fel, és Disraeli az új választásokra készült. A Brit Birodalom érdekeinek megóvását, a nemzeti jólét kiépítését és a beavatkozások (reformok) szüntelen sorának felfüggesztését hirdette a párt, szemben a jövedelemadó eltörlésének Gladstone-féle programjával. A Konzervatív Párt el-

120 1868-ban a Sir Robert Napier vezette brit expedíciós erők célja Teodorosz király (1855–1868) megbuktatása és egy fél tucat brit fogoly kiszabadítása volt. Magdala elfoglalása után, Teodorosz helyére IV. Johánnész (1871–1889) etióp császár került. A nagyhatalmak – köztük a Monarchia és Anglia is – jobban érdekeltek voltak Egyiptom támogatásában, amihez már egyébként is jelentős kereskedelmi kapcsolatok és érdekek fűződtek (Tafla, 1994. 53–57.).

121 Hoppen, 2008. 220–221.

122 Hurd-Young, 2013. 218–222. A gyászt követően több fiatal hölgy is házassági ajánlatot tett a hetvenes éveiben járó politikusnak. Disraeli viszont a nála idősebb (és házas) Lady Bradfordnak és nővérének, a nyolcvanas éveiben járó özvegy Lady Chesterfieldnek udvarolt. Utóbbinak megkérte a kezét, aki nemet mondott. Gazdag, több ezer tételt számláló levélhagyatékot (Dundas, 1929) hagyott e kettős románc az utókorra (Hurd-Young, 2013. 232–233.).

123 Hoppen, 2008. 592–593.

124 Biagini, 2000. 52.; Hoppen, 2008. 592., 594–595., 604.

125 Hurd-Young, 2013. 235.

söprő győzelmet aratott a választásokon, az új kormányban (1874–1880) pedig tárcákhoz jutottak a lázadók is. Lord Derby kapta a külügyi tárcát, Stafford Northcote a pénzügyet, Gathorne Hardy a hadügyet, Lord John Manners a főpostamester tárcáját, Lord Malmesbury a főpecsétőr, George Ward Hunt pedig az Admirális első lordjának tisztségét az új kormányban. A hátsó padosoros lázadók vezére Robert Cecil volt, aki apja halála után vált Lord Salisburyvé, és az India ügyek tárcáját foglalta el.¹²⁶ Végül egy érdekes választás jött még szóba, Richard Cross, aki Lord Derby javaslatára a belügyek irányítását vállalta el, azonban az első munkanapjától kezdve mélységesen csalódott Disraeli fantáziátlan attitűdjében. Disraeli érzékelhetően a királynő parlamenti nyitóbeszédére sem készült fel, minthogy valotta, amit korábban novelláiban leírt és Palmerstontól megtanult: a szakpolitika a kisebb célokra hivatott politikusok – jelen esetben Cross – dolga.¹²⁷

A miniszterelnököt javában lefoglalta a nagyság, az ország birodalmi presztízse¹²⁸ és a külpolitika. Disraeli realista politikusnak tekinthető, szemben a vallásos és a politikáját elvi alapokra helyező, liberális Gladstone-nal.¹²⁹ Jól példázza ezt, hogy 1866-ban Disraeli igyekezett megnyilvánulásaiban azt a látszatot kelteni, hogy a brit külpolitika nem elszigetelt, hanem többre hivatott a kontinensen is: *„Anglia készen áll és hajlandó beavatkozni, csakúgy, mint hajdanán, amikor a pozíciójából fakadó szükségesség azt megkövetelte. Bizony, nincs oly hatalom, mely többet avatkozna be, mint Anglia. Beavatkozik ő Ázsiában, mert inkább ázsiai hatalom, semmint európai. Beavatkozik ő Ausztráliában, Afrikában és Új-Zélandon.”*¹³⁰

Ezzel szemben Gladstone valóságos aggodalommal kezelte a Disraeli-féle imperializmust. Mint korábban ismertettük, a liberális politikus pénzügyminiszterként került politikai pályára, és az ellenzék padosaiból nem csak humanitárius alapon bírálta a konzervatív kormányt. A nagy keleti válság utolsó éveiben zajló választási kampánysorozatában, az 1879–1880-as Midlothian-kampány során a Disraeli-kormány államadósság-politikáját és a növekvő munkanélküliséget is kritizálta.¹³¹

Disraelit azonban számos esetben saját politikai stratégiai megfontolásai a belpolitikai haszonszerzés felé terelték. Amikor 1866-ban például híre kelt a krétai lázadás oszmánok általi véres leverésének, nem fukarkodott az angol szövetséges Oszmán Birodalmat becsmérő jelzőkkel illetni. Amikor viszont nem sokkal később I. Abdul Aziz szultán látogatást tett Londonban, elvárásolta személye. Kevésbé volt lenyűgözve a szkeptikusabb Derby, aki külügyminiszterként a görögökkel is találkozott, és egészen pesszimista álláspontot képviselt a keleti ügyek kapcsán. Franciaország egyre inkább együttműködött a Balkán térségében ekkor Angliával, és a török erődök leszerelését támogatta. A franciák politikáját tolmácsolták a helyi angol

126 Uo. 235–239.

127 Uo. 240–241.

128 E kifejezés tartalma meglehetősen vitatott a szakirodalomban. Az újabb kutatási eredmények szerint a jelzőt 1880-tól kezdve inkább pejoratívan használta Gladstone a konzervatívokra, és annak eredeti jelentéstartalmától – a fegyveres jelenlét nélküli tekintély elvétől – mentesen használták a kifejezést a kor diplomatái. Disraeli nem alkalmazta tudatosan e kifejezést (Ghosh, 2025).

129 Ković, 2011. 67–68.

130 Idézi Hoppen, 2008. 236. Lásd még: Monypenny–Buckle, 1917. 467.

131 Biagini, 2000. 75–76.

ügynökök is, mint például Longworth belgrádi konzul, valamint a balkáni népek szabadságát szem előtt tartó, Gladstone köreihez tartozó liberálisok is, mint William Henry Gregory, Christopher Darby-Griffith és Bailie Cochrane. Megjegyzendő továbbá, hogy a krétai mészárlás és a szerb fejedelem konstantinápolyi látogatása kapcsán merült fel, hogy míg Szerbiában elnyomják a zsidó kisebbséget, az Oszmán Birodalom képes megvédeni a kereskedők jogait, s így inkább érdemes Disraeli és a kormány támogatására. Erre nem más hívta fel Derby és a minisztérium figyelmét, mint egy Disraeli barátából álló társaság: Lionel Rothschild, Francis Goldsmid, valamint a zsidóság jogait világszerte követő Moses Montefiore. A szintén ambiciózus, Disraeli párttársának tekinthető bürokrata és képviselő, Henry Layard is ehhez a félig-meddig baráti és informális hálózathoz tartozott, amely az Oszmán Birodalom belső ügyeiről szállított információt az angol kormánynak.¹³²

Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy e körben mindenki a saját érdekeit is követte, így Lionel Rothschildot szintén önös célok vezérelték a nagy keleti válság idején. Megpróbálta a Liberális Pártot távol tartani a humanitárius kampánytól, mivel félt attól, hogy Anglia külpolitikai szándékait félreérthetik a nagyhatalmak, amennyiben a humanitárius tüntetések túlzott figyelmet kapnak. A félelmet az okozta, hogy jelentős összeget fektetett az Oszmán Birodalom és Egyiptom állampapírjaiba a Szuezi-csatorna brit megvásárlásakor, és az 1874-ben kialakult államcsődközeli helyzettől is meg kellett menteni az országot. Így igyekezett Disraelit segíteni a pártpolitikában.¹³³ Látható, hogy a miniszterelnökön túl a kormány külügyminisztere és a bürokrácia, valamint az ezekkel a szereplőkkel szervesen összefonódó informális hálózat, illetve lobbicsoport is közreműködött a külpolitika alakításában.

A St. James-palota kormánya és a Foreign Office bürokráciája: fontos személyek, eszméik és külpolitikaalakító tevékenységük

A brit kabinetstruktúra sajátossága volt, hogy a kormány legbelsőbb tagjai alkották a belső tanácsot (*Inner Council*),¹³⁴ amelybe a külső szaktárcával rendelkező miniszterek nem minden esetben kaptak meghívást.¹³⁵ A kormány tagjai egyben a Képviselőház tagjai is voltak, s e két tényt figyelembe véve beszélhetünk a kormány hierarchiájáról, fontosabb és kisebb súlyú miniszterekről, illetve olyan politikusokról, párttagokról és képviselőkről, akik a kormányon kívülről befolyásolták a szakpoliti-

132 Ković, 2011. 69–74.

133 Saab, 1988. 571–573.; Cesarini, 2016. 185–186. Disraeli és Lionel Rothschild kapcsolatáról lásd bővebben: Feuchtwanger, 2002.

134 Állandó tagjai a Lordok Házának elnöke (*Lord Chancellor*), a Titkos Tanács elnöke (*Lord President of the Council*), a főpecsétőr (*Lord Privy Seal*), a kincstár első lordja (*First Lord of Treasury*), az Admirális első lordja (*First Lord of Admiralty*), valamint a kereskedelemért felelős miniszter (*President of the Board of Trade*) (Urbán, 1981. 14.).

135 Hurd–Young, 2013. 102–115.

kát. A külpolitikai döntéshozás tekintetében fontos volt kapcsolatuk a külügyminisztériumban (*Foreign Office*) dolgozó hivatalnokokkal, közszolgákkal (*public servant*) és az állomáshelyükön szolgáló diplomáciai testület (*Diplomatic Service*) tagjaival, akik a bürokráciát képviselték a döntéshozói színterek közül. Az angol parlamentáris rendszerben elvileg nem volt sorrend az egyes minisztériumok között, mégis mivel az uralkodói *reservatából* fejlődött ki a külügyi tárca, a külügyminiszter volt az ország és az uralkodó „hivatalos hangja és tanácsadója”.¹³⁶

T. G. Otte szerint a brit külpolitikai gondolkodást továbbá nagyban uralták a politikai elit európai politikával kapcsolatos aggodalmai. A korszakban mindegy volt, hogy egy-egy politikus a kontinentális politikát vagy az Európán kívüli birodalmi politikát kezelte prioritásként, mindkét felfogást nagyban limitálta Nagy-Britannia földrajzi elhelyezkedése, pénzügyi és tengeri befolyása, valamint pozíciója a nagyhatalmi konstellációkban. Ezen faktorok jelentették az ország mozgásterének korlátait Európában. Így például a kontinentális Németországhoz képest nem kellett számolnia külső kényszerekkel, illetve a külpolitika primátusával.¹³⁷

A hivatalban szolgáló személyek karrierjét tekintve egyértelmű, hogy a politikai és diplomáciai pálya összefonódott a korban, amikor az elit tagjai sokan a diplomáciához kötődő hivatalok egyikében kezdték pályafutásukat, vagy épp alacsonyabb polgári körökből kerültek egyesek politikai pályára.¹³⁸ Amennyiben a külpolitikával foglalkozó politikus-diplomaták generációkra oszthatók, úgy többnyire a Lord Palmerston által kinevelt „palmerstoniánus” generáció és a viktoriánusok generációja képviselte magát az 1870-es évek brit külügyében.¹³⁹ E generációk gondolkodását befolyásolta Palmerston Brit Birodalmat vizionáló világképe, így maguk is imperialista, kereskedelmi koncessziókat előnyben részesítő és az országnak kedvező, a szabad kereskedelmet előtérbe helyező politikát folytattak. A birodalomépítést szem előtt tartva, sokszor a brit korona alattvalóinak jólétére hivatkozva avatkoztak be, s a viktoriánus kormányok megpróbálták minden eszközzel fellépni a brit érdekekért – amennyiben az ország és a döntéshozók napirendjében szerepelt az ügy.¹⁴⁰

Gondolkodásukra nagy hatással volt John Stuart Mill liberalizmusa, a Jeremy Bentham-féle utilitarizmus és az Adam Smith-féle *laissez faire* liberalizmus. Bár a kortársak jórészt elfogadták az elvet, hogy az államnak be kell avatkoznia az egyének szabadságjogainak érvényre juttatásának érdekében, az állam szerepéről, korlátairól eltérően vélekedtek.¹⁴¹ Hasonló módon inkonzisztens volt a brit politikai elit attitűdje és a közszolgák egyéni belátása az egyes országokat illető külpolitika vonatkozásában. A már említett Kossuth-incidens kapcsán kijelentettük, hogy Viktória és Albert osztrákrabárát, Palmerston pedig Kossuth-párti volt. Később az 1858–1859-es Derby-kormány külügyminisztereként Lord Malmesbury a katolikus Ausztria pártján állt, párttársai pedig – az ifjabb Derby és Disraeli – rajongva fogadták az 1864-ben

136 Otte, 2010. 233.

137 Uo. 241–243.

138 Swartz, 1985. 82–86.; Tüzes, 1992. 63.

139 Otte, 2011b. 20–22.

140 Swartz, 1985. 2–5.

141 Hoppen, 2008. 91–104.

Angliába látogató Garibaldit. Az olasz forradalmárt ráadásul a liberális Gladstone és Palmerston mihamarabb hazaküldték volna.¹⁴² Látható tehát, hogy az angol külügynek inkább sajátságos, az adott körülményekhez és területhez fűződő átmeneti érdekei voltak, semmint országokhoz fűződő állandó politikája. A hivatali személyek, s ezáltal az ország külpolitikai elveit a szabad kereskedelem és az imperializmus határozták meg mindinkább.¹⁴³

Ahogy az azt az angol romantikus generációhoz tartozó Thomas Carlyle és Thomas Babington Macaulay is megírták, az angol arisztokraták és középosztálybeliek hittek a nyers erőben, a fegyverek erejében, és sokszor ez az attitűd találkozott az antiintellektuális felfogással. Jelmépük John Bull volt, a propagandaplakátokon szereplő, határozottságot sugárzó, középkorú, lényegre törő nemzeti figura. A viktoriánus morális attitűdöket egyszerre jellemezte a (magyar dzsentrihez hasonlítható) „squirearchy” mentalitás, azaz a lovagiasság, valamint a merkantil gondolkodás (lát-szólagos) nélkülözése. A viktoriánus prűdéria hagyománya, azaz az erkölcsösség, illetve a képmutatás elítélése szintén megjelent a kortárs kulturális termékekben. Mindez társult az áhítatos vallásossággal, vagy épp az ezekkel az értékekkel való részleges szembefordulás jellemezte a kor angol elitjét: lásd fentebb Disraeli példáját.¹⁴⁴

Megemlíthető még egy tényező: a szociáldarwinizmust megelőző és azt követő, népfajokhoz fűződő koncepciók jelenléte. Nem csak a szlávokról érkező Wesselényi vagy Gladstone gondolkodott népfajokban: a darwini és az azt tovább értelmező Herbert Spencer-féle biológiai determinizmus és a népek között felállított hierarchia áthatotta a közgondolkodást. A whigek kormánya alatt 1865-ben rendkívül népszerűvé vált a jamaicai feketék lázadását a fekete lakosság módszeres kivégzésével leverő Edward Eyre, aki ellen hiába szólaltak fel tudósok – köztük Darwin is –, hazatérve a szigetországba rasszista indokokkal hirdette saját dicsőségét.¹⁴⁵ A fajok hierarchiáját emlegető szellemben írt a bécsi nagykövetségen dolgozó Percy Ffrench is például a magyarokról: *„Az osztrákok (joggal nevezik így őket) a magyarokat oly keserűséggel közelítik meg, mivel azok egy nagyhatalom szerepét akarják eljátszani, feláldozva minden anyagi érdeket, csak azért, hogy oly látványt nyújtsanak, amit fenntartani nem tudnak. Minthogy a magyar paraszt álma és annak tárgya több föld, mint amit képes lehetne megművelni, (...) Ezek a nemzeti előítéletek olyan mélyen beleégtek a fajba, hogy nehéz lesz belőlük ezt kiirtani.”*¹⁴⁶

A kor általános eszméi, attitűdjei azonban nem törvényszerűek, nem minden esetben jellemezték vagy uralták a döntéshozók és a bürokráciában dolgozó személyek gondolatvilágát. Életvitelük gyakran eltérhetett – mint a fentebb is említett Disraeli esetében – a kereszténység, a házasság és más, a viktoriánus eszményhez kapcsolható értékektől. Érdemes megjegyezni, hogy a doktrinerek is sok esetben a párthovatartozásukat követték. A bolgár atrocitások ellen és a fegyveres intervenció mellett felszólaló értelmiségiek körébe tartozott Darwin, Spencer,

142 Uo. 229–230.

143 Eldridge, 1973. 7–9.

144 Houghton, 1963. 196–198., 228–230.

145 Hoppen, 2008. 201–205., 477–479.

146 TNA PRO FO 7/814. Ffrench Granville-hez, 1873. december 11. (no. 3).

valamint Carlyle és a politikafilozófus Lecky. Az ellentáborba olyanok tartoztak, mint Bagehot, Marx vagy a szocialista Hyndman.¹⁴⁷

A miniszterelnök hatáskörének „túllépése” vagy beavatkozása a külpolitikai tárcába szintén személyfüggő volt. Gladstone hivatala során Clarendonnal együtt 1868-tól 1870-ig saját kezében tartotta a külügyeket, és amikor Granville a tárca élére került, finoman figyelmeztette a kormányfőt, hogy az ország külügyeinek intézése leginkább a külügyminiszter feladata. Gladstone a figyelmeztetést nem vette zokon, amit jól mutat, hogy csak második kormánya alatt, 1886-ban vált meg bizalmától a királynő direkt utasítására.¹⁴⁸ Mindazonáltal Clarendon Gladstone-nak megfelelően és saját elképzeléseivel összhangban tudta kezelni az ország külügyeit 1868–1870 között: Franciaországgal kifejezetten a keleti kérdésben volt hajlandó együttműködni, amiben segítségére volt a párizsi küldetésre frissen kinevezett Lord Lyons és Henry Bulwer-Lytton (Robert Lytton nagybátyja) Konstantinápolyban. Európa nyugati felét illetően azonban a Gladstone-féle elképzelés végrehajtójának bizonyult. Nem bízott a franciákban, különösen III. Napóleonban, és folytatva a Canning-féle hagyományokat – az óvatos és távolságtartó politikát alkalmazta.¹⁴⁹

Clarendon ideje alatt Granville-re hárult a gyarmatügyek hálátlan feladata, ami a Kanada kapcsán felmerülő véderőkölségek miatt megtépázta hírnevét. Egyébként sem szívesen foglalkozott a gyarmatokkal, minthogy leginkább rá hárult az uralkodó és Gladstone közötti közvetítés feladata.¹⁵⁰ Annál hálásabb volt azonban a menekülőút, amikor külügyi tárcát kapott. Az oroszok felemelkedésével fenyegető Pontus-válság alatt például Odo Russellt, a helyettes titkárt bízta meg azzal, hogy bonyolítson le egy missziót, amely éket vághat az orosz és a német álláspontok közé. Russell, bár elnyerte Bismarck bizalmát, és a német kancellár Gorcsakov ellenében támogatta Angliát a londoni konferencián, az európai nagyhatalmaknak mégis erős engedményeket kellett tenniük Szentpétervárnak.¹⁵¹

A *Foreign Office* ügymenete tehát különösebb közvetlen beavatkozás nélkül, a Gladstone által meghatározott irányelvek szerint, de Granville irányítása alatt zajlott. Nem úgy a Disraeli-kormány alatt, Derby és Salisbury minisztersége idején. Mint korábban leszögeztük, Edward Henry Stanley, azaz Derby tizenötödik őrgrófja (1826–1893) kifejezetten apja felfogását vitte tovább Disraeli politikájáról, hogy az ambiciózus miniszterelnök vízióit minél inkább kordában kell tartani. Továbbá nagy hatással volt karrierjére Suvalov, a londoni orosz diplomata és annak afférja Lady Derbyvel.¹⁵²

A gróf igen fiatalon képviselői mandátumot szerzett, ráadásul hivatali tapasztalatra is szert tett apjának köszönhetően. Leginkább az Indiával és a gyarmatokkal foglalkozó tárcához kötődött, ahol az 1850-es évek végén dolgozott. Tehetősége az adminisztratív ügyekben már akkor megmutatkozott, amikor felhívta a figyel-

147 Heraclides–Dialla, 2015. 155.

148 Knaplund, 1935. 32–34., 43–46.

149 Otte, 2011b. 34., 37–38., 58.

150 Eldridge, 1973. 83., 88.

151 Bourne, 1970. 124–125.; Otte, 2011b. 68–69.

152 Swartz, 1985. 48.; Charmley–Davey, 2011. 17–18.

met az indiai szipojlázadás lehetséges veszélyére. Apja közbenjárására altitkári poszton dolgozhatott a *Foreign Office*-ban, majd külügyminiszterként az 1866–1868-as években. Értékrendjét tekintve, apjához hasonlóan a Disraeli-féle, feltörekvő, iparos arisztokráciát akarta visszaszorítani a hazai politikában.

Ugyanakkor a szakpolitikai kérdésekben és a jellemben kiütköztek a generációs különbségek. Bár örökségeként, a konzervatív ellenzékben nem értett egyet Gladstone ír egyházat érintő reformjával, helyeselt egyes intézkedéseket a whig programok közül. Testvére, Frederick révén sógornője, Constance is egy Villers volt, méghozzá Clarendon lánya, így érthető módon a Stanley-k a whig külpolitikát is nyomon követték. Edward Henry a whig elvek alapján egyetértett a választójog kiszélesítésének elvével, sőt a titkos szavazással is, de ami releváns számunkra, az a külpolitika, s a külpolitikai kérdésekben teljességében azonosult a korai Gladstone-féle non-intervencionista vonallal. Apja kormányában külügyminiszterként (1866–1868) a lehető legtávolabb akarta tartani az országot a luxemburgi affér nyomán kialakuló porosz–francia szembenállástól, s valójában az Alabama-ügy békés rendezésének kezdete is hozzá köthető. A külpolitikában Bendor Grosvenor szerint ez a gondolkodás nem a későbbi liberális politikához köthető elszigetelődesi politika volt, hanem a konzervatív meggyőződés Pitt-féle irányvonala, hogy Európa ügyeitől távol kell tartania magát Angliának, s csak a legvégső esetben, a hegemoniára való törekvés érdekében szabad beavatkozni.

Hasonlóképp Gladstone-hoz, Edward Henry elítélte Palmerston kínai és krími beavatkozásait, s e tekintetben Disraeli ellentéte volt a Konzervatív Pártban. Fontos különbség azonban, hogy míg Gladstone később a magasztosabb erkölcsű, humanitárius szolidaritásban találta meg az új európai rend lényegét, addig Derby szimplán a legpragmatikusabb, legkevesebb kiadással és áldozattal járó szituációt kereste a diplomáciában.¹⁵³ Apja halála után a Derby cím birtokosaként úgy vélte, hogy az Indiát uraló Angliának nincs erkölcsi alapja kérdőre vonni más despotákat a liberalizmus nevében.¹⁵⁴ A következőképp foglalta össze követendő külpolitikáját: „...a be nem avatkozás, a kontinens civakodásaitól való távolmaradás, és nem tönkretenni néhány hónapnyi harccal mindazt, amit eddig tettünk az elmúlt tíz évben népünk prosperitása és elégedettsége érdekében”.¹⁵⁵

A Clarendon- és Granville-féle „benemavatkozási politika” és a Derby-féle pragmatizmus azonban merőben különböztek. Amikor Bismarck látványosan beszélt a franciákkal, hamar kiderült, hogy Derby nyilvánvalóvá tette a német államférfinak a szigetország cselekvésképtelenségét egy francia–porosz konfliktus esetében. Utóbbi Clarendon kifejezett kérése ellenére történt, akit Bismarck úgy jellemzett, mint aki képes lett volna megállítani a német egységet. Tanulva Derby hibáiból, Granville nem félt a nonintervencionista politika alternatívájaként erőt mutatni, ha Nagy-Britannia üzeneteit a korábbi fiaskók miatt üres blöffnek tekintették.¹⁵⁶

153 Bourne, 1970. 112.; Bagley, 1985. 190–196., 199.; Grosvenor, 2011. 129–133.

154 Grosvenor, 2011. 131.

155 Idézi Grosvenor, 2011. 131.

156 Bourne, 1970. 114–120.

Derby házastársa jelentős szerepet töltött be a szigetország politikájában: feleségül vette özvegy Lady Salisbury, Maryt, aki idősebb Salisbury második felesége volt és Lord Cranborne (a későbbi, ifjabb Lord Salisbury) mostohaanyja. Lady Derby 1870-től kezdve nemcsak a mindennapi életben volt társa Edward Henrynek, hanem a politikában is, minthogy Cranborne-on keresztül ismerkedtek meg, és elsődleges beszédtemájuk a mindenkori politika maradt.¹⁵⁷ Mary Lady Beaconsfieldhez vagy Gladstone feleségéhez, Catherine-hez hasonlóan jelentős szerepet játszott az otthoni politikai kapcsolatok kezelésében és a pártpolitikai ügyekben.

Derby inkább szemtanúja volt a Lady Derby által gyakorolt intrikus politizálásnak, semmint tevőleges résztvevője. Mary aktívan levelezett Disraelivel és a miniszter Cross-szal, csakúgy, mint a lánya kegyeit kereső politikusokkal (például Sandersonnal) és mostohafiával, Salisburyvel. Ennek az aktivitásnak köszönhetően jól informált volt a szigetország aktuális külpolitikai lépéseiről és a balkáni krízisről. A londoni orosz nagykövethez, P. A. Suvalovhoz (1827–1889) fűződő jó kapcsolatát az alapozta meg, hogy Suvalov rivalizált honfitársával, a pánszláv Ignatyevvel. A konstantinápolyi orosz diplomata egyébként sem volt hajlandó kompromisszumra egyes kérdésekben, és úgy hitte, csak ő tudja a cár akaratát végrehajtani. Ezért ellenségesen viszonyult az általa túlságosan osztrákbarátnak gondolt feletteseihez, és fel akarta nyitni a szemüket a pánszlávizmusban megbúvó lehetőségekre. Úgy gondolta, hogy az idejétmúlt konzervatív orosz eszmével szemben folytatott reálpolitika több területi nyereséghez juttatná a cári birodalmat, és idetartozott a dunai fejedelemségek megszerzése is. Lady Derby ezért gondolta úgy, hogy az elvi ellentét kijátszható az orosz diplomaták között, és így segíthet a passzív politikát folytató férjének a második külügyminiszeri hivatala idején (1874–1877). Mary tehát szívélyesen fogadta a Suvalovtól származó, Ignatyevet és a cári politikát hátrányosan érintő információkat a nagy keleti válság alatt. Suvalov rendszeres látogató volt Knowsley-ban, és olyan információkat közölt Maryn keresztül Derbyvel, amit papíron nem lehetett átnyújtani. Összességében Suvalov viszont mindkettőjüket megvezette.¹⁵⁸

Derby lemondásához azonban csak részben vezetett a Suvalovnak történő információs szivárogtatás és a királynő háborúpárti közbenjárása. A külügyér nem élt a Palmerston-féle romantikus vezéreszmék hatása alatt olyannyira, mint Disraeli, hanem kifejezetten a közszolgálatra helyezte a hangsúlyt, higgadt maradt, és nem különösebben lelkesedett miniszterelnökének a szavazatok biztosítására és a hatalom megszerzésére irányuló megszállottsága iránt. Az 1875-ös francia–porosz háborús krízis alatt Disraeli például vad terveket szőtt egy lehetséges palmerstoniánus beavatkozásról, amihez Ausztriát és Olaszországot is segítségül hívta volna. Ezzel szemben Derby korábbi külügyminiszeri tapasztalataiból kiindulva sejtette, hogy a válság hamar el fog ülni, megóvva ezzel Nagy-Britanniát egy diplomáciai fiaszkótól.¹⁵⁹ Disraeli csak a nagy keleti válság csúcspontján, 1878 tavaszán elégette meg a higgadt, de számára tétlennek látszó politikát. A királynő hatására ezért leszámolt

157 Bagley, 1985. 196–199.

158 Onou, 1931. 387–389.; Charmley–Davey, 2011. 18–21., 25–27., 30–34.

159 Grosvenor, 2011. 135–138.

Lord és Lady Derbyvel a nagy keleti válság alatt, és minisztere többszöri lemondása és kormányba való visszatérése után végül átadta helyét az energikusabb és Disraeli konfrontatív elképzeléseihez közelebb álló Lord Salisburynek.¹⁶⁰

Lord Salisbury, azaz Robert Gascoyne-Cecil (1830–1903) aktívabb külpolitikát sürgető nézeteinek kialakulása nemcsak a neveltetéséből eredeztethető, de különállását az angol politikai elit más tagjaitól bizonyára befolyásolta a tény, hogy hasonlóan Gladstone-hoz, fiatalkorában kapcsolatot alakított ki a traktáriánus (vagy oxfordi) mozgalommal. Ez a mozgalom – mivel elhatárolódott a feltörekvő liberalizmustól – a katolicizmustól való távolságtartás ellenére sok hívét terelte Róma felé, s így néhány esetben Ausztria és Apponyi körének irányába.¹⁶¹ Az ifjú Robert az 1850-es évektől kezdve ostromozta a passzív, általa gyávnak nevezett palmerstoniánus politikát, és a *Quarterly Review*-ban közölt cikkeket, ahogy később Derby politikáját is az újság hasábjain kritizálta.¹⁶² Ezt követően az 1867-es tory kormányban mint Indiáért felelős miniszter szerepelt. Miniszterként ügyesen kezelte az éhínséget, a kisebb lázadásokat, egyúttal pedig igyekezett minél inkább az indiai alattvalók jólétére törekedni. Különösen érdekelte az oroszok terjeszkedése Afganisztánban és a térségben: úgy gondolta, hogy Anglia nem rendelkezik elegendő erővel, ügynökkel és befolyással Indiától északra, s elsősorban ezért az akkori alkirályt, Northcote-ot okolta. Később hajlandó volt barátjának fiát, Robert Lyttont az alkirályi tisztségbe juttatni. Javult a kapcsolata az egykor az India császárnője affér miatt riválisnak tekintett Disraelivel.¹⁶³

Szemben a törökpárti konzervatívokkal, mint mélyen vallásos keresztény, eltávolodott az Oszmán Birodalom fenntartásának doktrínájától, mivel ha Anglia Egyiptomot emeli fel, szükségtelen a birodalom fenntartása és az orosz-osztráknémet játszmákba való beavatkozás.¹⁶⁴ Az oszmánok esetéhez hasonlóan egy Louis Mallet állandó titkárhoz írt, 1876-ban keletkezett levél tanúsága szerint meg volt győződve Ausztria európai szerepének jelentéktelenségéről: *„Létezése nem szükséges számunkra úgy, ahogyan a régi időkben. Hangja Európából eltűnt. Ellen-súlyt jelentett Franciaországgal szemben és védvonalat Oroszország ellenében: de Franciaország a múlté, és Oroszország fejlődése leginkább azokban a régiókban számottevő, ahol Ausztria nem tudna, vagy ha tudna, sem akarna segíteni az ellen-őrzésben. Nem kell így osztoznunk Ausztria félelmeiben.”*¹⁶⁵ Máskor pedig így nyil-vánult meg Malletnek: *„Bármely észszerű megállapodás akadályos Ausztria: és emiatt*

160 Uo. 164–167.

161 Steele, 2001. 11–22.

162 Bourne, 1970. 133.; Steele 2001. 27–28;

163 Roberts, 2000. 134–147.

164 Uo. 149–152.

165 Idézi Salisbury Louis Mallethez írt levelét Roberts, 2000. 153. Eredetiben: „(...) her existence is no longer of the importance to us that it was in former times. Her vocation in Europe has gone. She was a counterpoise to France and a barrier against Russia: but France is gone, and the development of Russia is chiefly in regions where Austria could not, and if she could, would not help to check it. We have no reason, therefore, for sharing Austria's terrors.”

az a szerencsétlen párizsi szerződés köt minket – többek között Ausztriához is – ahhoz, hogy tiszteletben tartsuk Törökország integritását.”¹⁶⁶

A Derby-korszak nemcsak a szkeptikus párttársak és az egyre inkább liberálisok felé forduló választók előtt volt népszerűtlen, hanem a diplomáciai kar is egyre inkább tartott az ország végleges elszigetelődésétől. Morier lisszaboni nagykövet egykori felettesét lemondásakor félkegyelműként jellemezte, és a Bécsben szolgáló Bloomfield sem volt róla nagy véleménynyel. A külföldi diplomaták is hasonlóan vélekedtek, közülük az osztrák–magyar Apponyi Rudolf is lesajnálóan beszélt Derbyről, mint aki rosszul informált és indiszkrét, s talán csak Beust látta úgy, hogy Derby politikája Anglia nagyságát hivatott képviselni. Nem meglepő tehát, hogy a Salisbury külpolitikai krédóját világosan leíró, 1878. április 1-jei körleveléről elismerően beszéltek az olyan kritikus beosztottjai is, mint Elliot.¹⁶⁷ Salisbury a brit külpolitikai érdekeket a lehető legvilágosabban közölte, amennyiben kifejezte, hogy a brit érdekeket sérti Konstantinápoly idegen kézre kerülése, minthogy a Szuzei-csatorna felé vezető utat nagyban befolyásolják a tengerszorosok, amelyek a Porta szuverenitása alá tartoznak. Körlevelében kiemelte továbbá, hogy Nagy-Britannia nem fog elszigetelődni, a San Stefanó-i rendelkezéseket nem tekinti konzisztensnek a többi nagyhatalom érdekével.¹⁶⁸ Személyes levelezéséből kiderül, hogy szerinte a külpolitikát túl sok különféle ember sikeresen befolyásolta. Egyrésztől, ha a palmerstoni külpolitikát vagy a krími háború példáját akarta követni az ország, akkor a kezdetektől Oroszország ellen kellett volna cselekedni, viszont a döntéshozók másik része szerint az orosz hatalom a Balkánon gyenge lábakon áll, s megint mások szerint (beleértve Salisburyt) az Oszmán Birodalom túl gyenge.¹⁶⁹ Salisbury így a korábbi politikával, de leginkább a Granville- és a Derby-féle politikával szakítva egy sokkal aktívabb, Németországhoz hasonló és Disraeli kívánalmainak megfelelő militáns kontinentális hatalmi politikát fogalmazott meg, amit jól jelez, hogy még 1878 tavaszán, közvetlenül a kongresszus előtt fegyverkezésre és csapatmozgatásokra volt hajlandó a kormányzat.¹⁷⁰

Az említett államférfiak tettein kívül a bürokrácia hozzájárulása elengedhetetlennek bizonyult a brit külpolitika lebonyolításához. T. G. Otte szerint a brit birodalmi külpolitika nem kizárólag a politikusok vívmánya volt, hanem elsősorban azoké a viktoriánus „elmeállapottal” felvértezett diplomatáké, akik – R. B. D. Morier szóképet használva – egy „szervrendszer” részeként látták el Londont táplálékukkal, azaz információjukkal. A döntéshozás így a szigorú hierarchikus felfogást megelőzve nemcsak egy-egy ember kezében volt, hanem döntéshozók egész szféráján múlt az ország külpolitikája, melynek tagjait összekötötte a politikai identitás, az értelem és a viktoriánus elite jellemző szociális tényezők sora. Ezek közé tartozott

166 Idézi Salisbury Louis Mallethez írt levelét Roberts, 2000. 154. Eredetiben: „(...) the obstacle to any reasonable arrangement is Austria: and by that unlucky Treaty of Paris we are bound – to Austria among others – to respect the integrity of Turkey.”

167 Otte, 2011a. 100–102., 106.; Otte, 2011b. 118–119.

168 Salisbury 1878. április 1-jei körlevelét (TNA PRO FO 244/314, no. 190) idézi Bourne, 1970. 412–413.

169 Salisbury Lyttonhoz és Disraelihez írt leveleit idézi Bourne, 1970. 410–411.

170 Uo. 132–135.

a neveltetés és az iskolai szocializáció, a testület szellemiségét pedig az anglikán vallásos hagyományok és értékek biztosították. Az alig másfél száz szakembet sokszor a családi kapcsolatok is összekötötték.¹⁷¹ A magánoktatást a század végére leváltotta a szakembergárda kollegiális szellemben való nevelése és a felsőoktatás szerepének fokozatos és párhuzamos növekedése a képzési folyamatban. Az 1853-as Northcote–Trevelyan-jelentés nyomán foganatosított reformoknak köszönhetően Eton és Wellington politikai elítéképítői helyett immár a Trinity College, Christ Church, Balliol College intézményekből kerülhetett ki a közszoágák új generációja.¹⁷² A külügyminisztériumot 1782-ben hívta életre az uralkodó külügyekért felelős államtitkára (*Secretary of State for Foreign Affairs*), Charles James Fox, és majd csak 1861-ben kapott a minisztérium a Downing Streethez közeli irodák helyett saját épületet.¹⁷³

Ugyan évtizedekig még nem voltak a külügyminisztériumnak szakosztályai, a jelentősebb tisztségek kialakulása a század első felére tehető. Az írnokok és személyi titkárok mellett 1830-ig meghonosodott a titkárok és altitkárok rendszere (*Secretaries, Under-Secretaries*), majd 1841-ben Palmerstonnak köszönhetően a hivatalnokok javadalmazását bértáblában rögzítették. 1853-ban ismét változtattak az adminisztratív renden: eltűntek a másolótitkárok és megjelentek a segédek, viszont mindössze nagyjából negyven főből állt a hivatali létszám egészen a századfordulóig.¹⁷⁴ A javadalmazás ellenére azonban sokan frusztrálónak, zsákutcának érezték ezt a hivatást, a diplomáciai testületben pedig az előléptetés különösebb reménye nélkül akár évtizedeket töltöttek ugyanabban a tisztségben vagy ugyanazon az állomáshelyen.¹⁷⁵

A hivatalban fontos tisztséget látott el az állandó altitkár és a segéd altitkár (*Permanent Under-Secretary/Assistant Under-Secretary*). A szervezet legmagasabb hivatalnoki fokának számító posztokat Malmesbury és Granville is betöltötte az 1850-es években, az altitkári munka az intézmény feladatainak összefogása volt. A porosz–francia konfliktus alatt Edmund (Lord) Hammond (1802–1890) számított a külügyminisztérium összetartó figurájának, minthogy a kormányváltás alatt is fenn tudta tartani a hivatali ügymenetet Clarendon mellett, és az ő nevéhez fűződik az altitkári pozíció szerepének megformálása. Utóda Tenterden (Charles Abbott, 1832–1884) volt, akit a hivatalban Clarendon és Hammond választott ki utódként, teljesítményével azonban meglehetősen elégedetlenek voltak kortársai.¹⁷⁶ Tenterden olyan szakmai kiválóságok követték, mint Salisbury magántitkára, Philip Currie, majd Thomas Sanderson, aki sokáig konzulként dolgozott.

Tenterden hivatali ideje alatt, Sir Julian Pauncefote segítségével, 1874-ben vált szét a parlamenti altitkári tisztség és annak jogi osztálya a külügyektől. Tenterden a politikai és parlamenti feladatokat is egymaga vitte.¹⁷⁷ Jól szemlélteti a hivatal

171 Otte, 2011b. 2–6., 10–12.

172 Jones, 1971. 7.; Otte, 2011b. 12–14.

173 Jones, 1971. 11.

174 Uo. 14–21, 30–40.

175 Otte, 2011b. 27–29.

176 Jones, 1971. 65–68., 76–78.; Otte, 2011b. 24–25.

177 Jones, 1971. 68–74.

prioritásait, hogy sokáig csak északi és déli, majd nyugati és keleti országokra osztotta a minisztérium a feladatokat, és a századfordulóra született meg az egyes országok hozzárendelése a különböző hivatalnokokhoz. Továbbá külön minisztérium foglalkozott a gyarmatügyekkel (*Colonial Office*), a kereskedelem és a konzuli ügyeket pedig összevont osztály kezelte.¹⁷⁸

Bár a század első felében a diplomáciai kar még külön testületnek számított, 1861-től a külügyminisztérium részének tekintették, viszont csak a legfiatalabb hivatalnokokat engedték átjárni a testület és a hivatal között, és Hammond állandó altitkári hivatali ideje alatt csak öt esetben került arra sor. 1871-től azonban egyre inkább a Morierhez hasonló karrierdiplomaták hatására népszerűbb lett a két szolgálat összevonására való reformtörekvés. 1870–1890 között gyakoribb lett az átjárás a két testület között, azonban nem vált a jelenség általánossá.¹⁷⁹

A diplomáciai testülettel és a hivatalnokokkal, valamint a követségi személyzettel szemben támasztott elvárásokról jó képet ad egy, az 1872-es követségi levelezésben található belső dokumentum, amely nem más, mint Őfelsége diplomáciai szolgálatának szabályzata, Granville jóváhagyásával. A jelölteknek az attasé státuszhoz először a közzolgálati biztosok által folytatott vizsgákon kellett bizonyítaniuk, nem lehettek idősebbek 26 évesnél, valamint néhány kivételtől eltekintve kiváló helyesírással és kézírással kellett rendelkezniük, figyelembe véve a tollba mondott szövegeket is. A nyelvek terén a latint és a klasszikusokat kellett ismerniük, valamint társalgási szinten beszélniük a franciát. Egyes követségi titkári kategóriákhoz még egy nyelvet el kellett sajátítaniuk. A történelemből a villafrancai fegyverszünetig bezárólag ismerniük kellett a diplomáciatörténetet, közgazdaságtanból pedig Smith és Mill munkáit kellett tudniuk az általános matematikai képzettség mellett. A dokumentum további különlegességét nem a fizetési kategóriák általános leírása jelenti, hanem az a magánéletben elvárt hivatali szigor, amit megkövetelt a *Foreign Office*: világosan leírták a jelöltek számára, hogy családi állapotra való tekintet nélkül kétfévente kinevezheti és elmozdíthatja őket a külügyminiszter, ha úgy tartja szükségesnek.¹⁸⁰

Bármennyire is élesen elhatároltnak tűnnek ezek az állások, ahogy a levelezések tükrözik, az angol külügyi hivatalnokokat és diplomatákat számos esetben a posztjuktól távol álló ügyekben találjuk a nagy keleti válság eseményeiben: az egyes ügyek kizárólagos delegálása még nem volt jellemző a hivatalra. Meghatározók voltak a külügyminisztérium működésében az informális kapcsolatok és a pártpolitika, és a vagyonos arisztokrata politikusok tartották kezükben a legfelsőbb polgári hivatalokat.¹⁸¹ A passzív és homogén külpolitikai apparátusban a kivételt Odo Russell (1829–1884) – a későbbi Amthill báró – asszisztens altitkár, majd berlini brit nagykövet jelentette, aki fiatal, ambíciózus és a nyelvek iránt érzékeny delegálként súlyos figyelmeztetéseket adott Bismarckról és államáról, s azonkívül erős el-

178 Uo. 81–82., 90.

179 Uo. 137–138.

180 TNA PRO FO 7/796. Jelöletlen dokumentum: Regulation of Her Majesty's Diplomatic Service. 1872. december 16.

181 Swartz, 1985. 82–85.

lenpontot képezett a Derby-féle külüggyel szemben. Derby egyenesen „kavarónak és zavarónak” (a policy of „meddle and muddle”)¹⁸² tartotta a berlini követet, aki sokszor felülbírálta a *Foreign Office* döntéseit.¹⁸³

Az általunk vizsgált korszakban Konstantinápolyban találjuk az oroszok miatt aggódó turkofil Henry Elliotot (1817–1907), aki Lord Lyonst (1817–1887) váltotta 1867-ben, aki a külügyben a magasabb presztízssű párizsi missziót vállalta. Állomáshelyként Párizshoz hasonló presztízsnak örvendett Róma, ahol a Konstantinápolyba távozó Elliotot Sir Augustus Paget (1823–1896) váltotta. Később, 1878-ban Elliot Bécsbe került, helyét pedig a miniszterelnök baráti köréhez tartozó A. H. Layard (1817–1894) vette át az oszmán fővárosban.¹⁸⁴ A bécsi követség misszióvezetője 1872-ig John Arthur Douglas, azaz Bloomfield báró (1802–1879) volt, majd helyét a már említett, veszélyesen „középszerűnek ítélt” Sir Andrew Buchanan (1807–1882) vette át, s végül őt váltotta Elliot. A bécsi személyzethez tartozott még Bloomfield unokaöccse, Robert Bulwer-Lytton. Buchanan Szentpétervárról érkezett Bécsbe, ottani helyét pedig Russell elődje, az egykori berlini követ, Lord Augustus Loftus vette át, aki már idősödő diplomataként – szemben a fiatal és ambiciózus Russell-lel – nem mindig tudta tartani a lépést Bismarck politikai manővereivel.¹⁸⁵

A diplomáciai gárdával végtelenül elégedetlenek voltak a döntéshozók. Salisbury úgy látta, hogy a berlini udvar kivételével gyengeelméjűség uralkodik a diplomáciai testület tagjain. Disraeli volt a leglesújtóbb véleménnyel mindannyiukról. Loftust egyszerűen livádiai parazitának, Elliotot a brit érdekekre súlyosan károsnak tartotta, Buchanant pedig menthetetlenül középszerűnek látta, és Derbynek írt levelében 1878-ban lemondásra szólította fel.¹⁸⁶ Kulcsfontosságú szerepet töltöttek be az olyan konzulok és titkárok, mint az 1867-ben Bloomfield titkáráként Magyarországra látogató egykori darmstadti és stuttgarti konzul, Robert Burnett David Morier (1826–1893). Morier küldetése a legtöbb esetben a német nyelvterületeken való hírszerzés és kapcsolatépítés volt Clarendon, majd Granville megbízásából. 1870-ben például igen hamar jelezte feletteseinek Bismarck politikájának veszélyeit. Később a tory kormány alatt lisszaboni küldetését kezdte meg 1875-ben, végül 1881-ben a madridi, 1884-ben pedig a szentpétervári brit nagykövet volt.¹⁸⁷

Morierhez hasonlóan a magyarokkal való kapcsolattartással bízták meg Edmund Monson (1834–1909) politikai ügynököt, a később bárói rangra emelkedő diplomatát. 1874-től az aktuális bécsi nagykövet (Buchanan és Elliot) munkáját Londonból Montague Corry és Lytton – Disraeli és Derby titkárai –, az állandó altitkárral Tenterden, helyben a követségen pedig Percy Ffrench és James Plaister Harriss-Gastrell segítették. Buchanan feladatai közé tartozott, hogy információkat gyűjtsön a Raguzában, Belgrádban, Bukarestben szolgáló konzulok, valamint egyéb katonai vagy titkos ügynökök segítségével. Közülük az egyik Edmund Monson pesti főkon-

182 Idézi Hoppen, 2008. 233.

183 Uo. 2008. 233–234.

184 Otte, 2011b. 26., 45., 64.

185 Otte, 2011b. 27., 81–83.; Frank, 2019. 101–102.

186 Swartz, 1985. 33.

187 Otte, 2011b. 61–62.; Frank, 2019. 103–105.

zul volt, akit 1872-ben – gróf Andrassy Gyula külügyminiszteri kinevezését követően – azért neveztek ki budapesti főkonzullá, hogy tanulmányozza a magyar politikai viszonyokat, majd 1877-ben és 1878-ban bizalmas tárgyalásokat kezdeményezett az osztrák–magyar közös külügyminiszterrel.

Monson tevékenységéről már a két világháború közötti időszak történetírója és pénzügyminisztere, Hegedüs Loránd is beszámolt. Monson Budapesten tartózkodott a nagy keleti válság alatt, és Andrassyt kívül számos hazai politikai szereplővel vette fel a kapcsolatot, így Tisza Kálmánnal vagy a jobboldali ellenzék vezető alakjaival.¹⁸⁸ Monson és Gastrell feladatai közé tartozott továbbá, hogy különböző instrukciókat közöljenek az Osztrák–Magyar Monarchiában tartózkodó ügynökökkel, például a belgrádi konzullal, a szlavofil William Arthur White-tal (1824–1891), aki korábban bensőséges kapcsolatot ápolt Adam Czartoryskivel, vagy olyan magyarokkal, mint Vámbéry Ármin (1832–1913), aki később konstantinápolyi megbízást is kapott Philip Currie-től a *Foreign Office*-ből.¹⁸⁹

Az angol külpolitikának a palmerstoni időkben bevett koncepciói és módszerei léteztek. Ahogy Schrek Katalin megfogalmazta az orosz–brit viszonyok esetében: „A nemzetközi konfliktusok tekintetében fogantatosított elvek, koncepciók és külpolitikai stratégiák közötti különbségek nemcsak periodikusan, hanem geopolitikai színterekre tagolva is eltérést mutatnak.”¹⁹⁰ A térséget és partnereket, valamint a döntéshozókat figyelembe véve beszélhetünk kooperatív magatartásról, ellensúlyozó magatartásról, szeparált problémamegoldást előnyben részesítő stratégiákról, az eszközöket tekintve pedig be nem avatkozásról, diplomáciai tárgyalásról vagy beavatkozásról – utóbbin belül mediációról és fegyveres intervencióról.¹⁹¹ Ezeket a stratégiákat a szabad kereskedelem és az imperializmus jegyében Palmerston a következőképp fogalmazta meg a megfelelő kereskedelmi kapcsolatokról írt 1864-es tervezetében: „Először vázoljunk fel egy kereskedelmi egyezményt, majd hágjuk át annak szabályait. Igazságtalanság és kifakadás. Követeljünk jóvátételt és utasítsuk vissza – majd követeljünk anyagi jóvátételt ellenségeskedéssel. Ezt követően jöhet az átmeneti nyugalom – majd az ismételt törekvés az ígéretek áthágására. Végül a felsőbbrendű erő sikeres demonstrálását követheti a békés és rendezett kereskedelmi viszony.”¹⁹² A palmerstoni generáció ezen stratégiák és elvek alapján szocializálódott a külpolitikát illetően.

Mint azt Gladstone-nál említettük, fontos szerepet játszott a korszak közgondolkodásában a humanitárius jogfejlődés és az ahhoz kapcsolható humanitárius intervenció eszméje.¹⁹³ A 19. századra azonban mindinkább sikerült átültetni a gya-

188 TNA PRO FO 7/941, Monson levele Salisburynek, 1878. május 22.; Hegedüs, 1937. 601–603.

189 TNA PRO FO 1093/46, Monson levele Bourke-nak 1875. március 23.; Louis Mallett levele Tenterdennek, 1875. április 8., 13.; TNA PRO FO 7/880, Harris Gastrell levele Buchanannek, 1876. április 19.; Otte, 2011b. 64., 86–87., 89.; Csirkés–Fodor, 2014. 53–54.

190 Schrek, 2020a. 239.

191 Uo. 240., 242.

192 Idézi Hoppen, 2008. 221. Hozzá kell tennünk, hogy a direkt beavatkozás más államok belügyeibe és az erőszak alkalmazása a kivételt jelentette inkább, semmint az általános gyakorlatot (Eldridge, 1973. 10–18.).

193 Heraclides–Dialla, 2015. 14–21.; Geyer, 2016. 37–40.

korlatba a fegyveres humanitárius intervenciót.¹⁹⁴ Érdekes módon először a görög szabadságharc (1821–1832) során, tehát azon a területen, ahol az elmélet párosult a fent említett kulturális indíttatású eurocentrizmussal: a törököket ázsaiinak, másnak, barbárnak és nem utolsósorban a kereszténység régi ellenségeinek tekintették a humanitárius liberálisok.¹⁹⁵ Nagy-Britanniában tehát nemcsak az olyan liberálisok esetében beszélhetünk a humanitárius beavatkozás jegyében eszközölt fegyveres intervenció hagyományáról, mint John Russell, hanem egy egész viktoriánus generációról, amelyet cselekvésre készítettek a görög szabadságharchoz hasonló, az Oszmán Birodalom területén történő atrocitások. Idesorolható például az 1861-es libanoni és szíriai konfliktus, amelybe Franciaország avatkozott be, valamint az 1866-os krétai felkelés ügye, s jól illeszkedik a sorba az 1876-os bolgár krízis, mint olyan válság, amit humanitárius alapon közelítettek meg egyes döntéshozók.

A pragmatikusabb diplomáciai kar sok esetben nem értett egyet a kormány szakpolitikáját meghatározó elvekkel. Gladstone és a Liberális Párt humanitárius politikáját egy időben még a leginkább whigekhez tartozó hivatalnokok sem tekintették pozitívnak. A szlavofil White, de még Morier és Layard is úgy látta, hogy a Liberális Párt nem rendelkezik a külpolitika irányításához szükséges kapacitásokkal, és Gladstone ellenzéki aktivitásával aláásta az ország külföldi renoméját. Elliot meg volt győződve arról, hogy Gladstone a népszerűségért sutba dobta az ország érdekeit.¹⁹⁶ A diplomaták sok esetben az organikus fejlődés gondolatvilágához folyamodtak: Buchanan és Loftus például egyetértettek abban, hogy az Oszmán Birodalom megreformálható, de csak abban az esetben, ha eltávolítják a rohadó testrészeket, azaz a balkáni provinciákat, miképpen a Monarchia is megvált az itáliai terheitől.¹⁹⁷

A sajtó és a közvélemény mint a külpolitikát befolyásoló színtér: a brit belpolitika és a sajtó az 1870-es években

Mivel a brit médiumok nemcsak indikálták a politikai törésvonalakat, hanem mozgatták is a belpolitikát, ezért a brit sajtótörténeti események rövid összefoglalása szükséges ahhoz, hogy megértsük az újságok megosztottságát és álláspontjaikat. A század közepére teljességgel lezajlott Angliában a sajtópiaci monopolizáció. A drágulást és a folyamat végső időszakát jól szemlélteti, hogy 1853–1855 között egy lap (*The Press*) indítása a fiatal Disraelinek 20 ezer font sterlingbe került, míg 1867-ben W. H. Smith számításai szerint 50 ezer font sterling volt a nyilvánosság „költsége”. A reklámpiac azonban meghatározta a hirdetői finanszírozás szerkeze-

194 A beavatkozás jelensége szintén visszavezethető a veszfáliai békék korára, amikor egyes külső államok által a protestáns kisebbségek védelmét rögzítették a szerződő felek, s azt olyan precedens jellegű szerződések követték, mint a kücsük-kajnardzsi béke, amely az Oszmán Birodalom ortodox keresztény alattvalóinak védelmét Oroszországra bízta (Geyer, 2016. 44–47.).

195 Heraclides–Dialla, 2015. 43–44., 101–106., 123–124.

196 Otte, 2011b. 108–110.

197 Uo. 43–44.

tét, aminek következtében az angol radikális sajtó eltűnt, vagy betagozódott az ország általános sajtópiacára.¹⁹⁸

A sajtó szabad volt, erősen kötődött azonban a profithoz, a politikához és a szenzációhoz. Jól tanúsítják a jelenséget Derby naplóinak bejegyzései, amelyek szerint szerkesztőkkel és különböző médiához köthető személyekkel folytatott találkozókat, továbbá egyeztetett velük a megjelenő hírekről, cikkekről.¹⁹⁹ Eltért a véleménye az apjától a tömegeket illetően, kifejezetten előnyben részesítette a sajtót, és hitt abban, hogy a jövő oktatásban részesült tömegei befolyásolhatják majd a médián keresztül a politikát. Elképzeléséből kiindulva az 1850-es évektől a politikus több lapban – mint például a *Morning Herald*, a *Morning Post* vagy a *John Bull* – publikált szakpolitikai kérdésekről.²⁰⁰

Nem Derby volt az egyetlen miniszter, aki felfigyelt a sajtó jelentőségére. A liberális ellenzék pamfletekben irányította a figyelmet a bolgár atrocitásokra, a kormány külpolitikájára és az oszmán szövetségesekkel való kapcsolatára. A külpolitikai természetű vita egyaránt megosztotta a közvéleményt és a politikai pártokat. A válság idején brit miniszterek és más államférfiak, mint Salisbury és Carnarvon, a válság oroszoknak kedvező, keresztény és humanitárius megoldását támogatták. A nézeteltérések jelentős váltásokhoz vezettek a kabinetben és mindkét nagy pártban.²⁰¹ Ahogy a konzervatív kormány és a kabinet is megosztott volt, úgy a liberális tábor is az agitáló „gladstonianus” radikálisokra és a gyakorlatiasabb, kereskedelmi megfontolások alapján politizáló, „békepárti” whigek csoportjára szakadt.²⁰²

A korszak brit külpolitikájával elsőként foglalkozó Seton-Watson szintén nagy jelentőséget tulajdonított a keleti kérdésben tanúsított közvéleménynek. A sajtó és a közvélekedés szerinte a krími háborútól kezdve több alkalommal befolyásolta a szigetország politikáját, és Salisbury nyomán azt a tanulságot szűrte le ebből, mivel az ország majdhogynem háborúba keveredett, úgy jobb a külpolitikát nem a társadalomra bízni. A korszakban a brit kormány ugyanakkor szintén igyekezett a háborúval foglalkozó közvéleményt saját oldalára állítani, és a háborús álláspont felé terelni a közhangulatot.²⁰³

A brit politikusok hivatalosan évtizedekkel a hercegovinai válság előtt felhagytak a lapok közvetlen finanszírozásával, úgynevezett szubvencionálással, a Konzervatív Párt Montague Corry²⁰⁴ miniszterelnöki titkár segítségével mégis támogatott egyes lapokat. Nem okozott azonban nehézséget, hogy a háborúpárti média felkorbácsolja a ruszofób indulatokat a lakosság körében. Kezdetben a liberális újságcikkek hatására a Hyde Parkban és a nagyobb vidéki városokban tömegek tüntettek a szerb–török, majd az orosz–török háború ellen, majd alig egy évvel

198 Curran–Seaton, 1997. 31–32.; Aldous, 2012. 86–87.

199 Vincent, 1994.

200 Bagley, 1985. 192–193.

201 1878-ban Salisbury váltotta Derbyt, Hardy a Lordok Házába került, Frederick A. Stanley (Derby testvére) pedig hadügyminiszterként került a kabinetbe, Carnarvon lemondása után Hicks Beach lett a gyarmatügyi miniszter (Swartz, 1985. 85.).

202 Swartz, 1985. 40–41., 74–75.; Ković, 2011. 84.

203 Seton-Watson, 1935. 2.

204 Benjamin Disraeli titkára, 1874-től 1880-ig.

később, a konzervatív sajtóbefolyás hatására még többen a háború mellett. A lapok tehát 1877 végére felszították a háborús indulatokat a szigetországban. A válság utolsó hónapjaiban egy Dzsingó nevű kutyát emlegető utcai dal (állítólagosan a Jézus nevet váltotta volna ki a szócska) nyomán megjelent a „dzsingóista” kifejezés, amely alatt a ruszofób nézeteket vallókat értjük, illetve azokat, akik Lord Beaconsfieldet és a külpolitikában a kemény intézkedéseket támogatták. A „dzsingóizmus” megjelenése egyúttal a közvélemény polarizálódását is jelezte, mivel a konzervatívok a nemzeti érdekek lobogója alatt oroszellenes érzéseket csatornáztak a munkásosztály felé.²⁰⁵ Az újságok vagy a béke érveit támogatták, vagy a szenzációra és a nyilvánosság bevonására törekedtek.

G. Carslake Thompson korai munkája még ma is igen részletes betekintést nyújt a korszak médiaszférájába.²⁰⁶ Kiemelkedő lap volt a korban a *Daily Telegraph*, amelyet „tory-mohamedán” jelzővel illették a kortársak, de a címke ellenére népszerű maradt az olvasók körében.²⁰⁷ A *Daily News*, a *Pall Mall Gazette* (P.M.G.), a *Standard* (esti kiadásában a *London Evening Standard*), a *Spectator* és a *Globe* a szenzációt hirdető lapok közé tartoztak.²⁰⁸ Az egyik legmegbízhatóbb és legpártatlanabb újság a *The Times* volt, és bár az igazgató, J. C. MacDonald bevallottan szimpatizált az oroszokkal, John Walter – a lap tulajdonosa – és a szerkesztő, John Thaddeus Delane nem voltak elkötelezettek egy tisztán törökellenes lap kiadása mellett.²⁰⁹

Összegzés

A brit külpolitika döntéshozói színtereit tekintve tehát majdnem a modern demokráciákéval azonos pluralitást láthatunk. A királynő szerepét a „megvitatni, bátorítani és figyelmeztetni” elve határozta meg. Befolyása jóval kisebb volt 18. századi elődjéhez képest, mivel azt az uralkodó és a parlament viszonyát szabályzó, az angol alkotmányos fejlődés sarokköveinek tekinthető törvények sora (*Bill of Rights*, *Septennial Act*, *Act of Settlement*, *Act of Union* stb.) határozta meg. Ennek következtében a királynőnek leginkább csak informális hatása volt az egyes politikai szereplőkre.

Korszakunkban a valós hatalom a miniszterelnökök kezében összpontosult. A brit belpolitikában a parlamentáris váltógazdaság létrejöttét az 1870-es évekből eredeztethetjük. Prominens alakjai közé két politikai óriás tartozott. Az egyik a mélyen vallásos, humanitárius ifjú tory, aki a liberális whigek között kötött ki. Gladstone első kormánya (1867–1874) rajta hagyta nyomát a brit nonintervencionista külpolitikán, aminek köszönhetően a szigetország inkább az Európán kívüli világ felé tekintett, és szinte tétlenül szemlélte egy új nagyhatalom felemelkedését. Markáns változást jelentett ebben a tekintetben a reformkonzervatív zseni, Disraeli és kor-

205 Thompson, 1886. I. 52–59.

206 Bár Thompson következtetései nem veszítették érvényüket a kötetek kortárs publikálása után, első kötetének kategóriái bevallottan elfogult álláspontra épültek (Thompson, 1886. I. 72–170.).

207 Thompson, 1886. I. 435–440.

208 Uo. I. 432., II. 246., 250–254.

209 Swartz, 1985. 40.

mányának külpolitikája. Disraeli a birodalmi tudat fontosságát hangsúlyozta publicisztikaiban, és egész tevékenységét az európai ügyek helyes vagy népszerű irányítására tette fel.

A döntéshozást tekintve – ahogyan egész Európában, úgy – Nagy-Britanniában is fontos volt a külügyi hivatal átalakítása, valamint az ott dolgozó személyek kvalitásai. A *Foreign Office* kötelékében dolgozó bürokraták sajátos elképzelésekkel segítettek vagy éppen hátráltatták feletteseik akaratának érvényre jutását. A miniszterelnök által csak „parazitának” vagy „középszerűnek” (Loftus és Buchanan) tartott hivatalnokok tehát eltéríthették a külpolitikát eredeti medréből, és igen sok múlt a hivatal vezetőjén, a külügyminiszteren (Clarendon, Grenville, majd Derby).

A színterek között végül érdemes megemlítenünk az utolsó szférát, a sajtó és közvélemény világát, amely a modern kori struktúrákhoz egészen hasonlóan működött. Léteztek a lapok között pártokhoz és politikai szereplőkhöz kötődők (*The Daily Telegraph*), megvehető újságírók és fizetett cikkek (*Pall Mall Gazette*). A szenzáció és az azzal járó profit reménye ugyanakkor kedvezett a függetlenebb hangoknak, amelyek a híreket azok recepciójára való tekintet nélkül közölték olvasóikkal (*The Times*, *Daily News*). A közvélemény éppen ezért különböző pólusok körül csoportosult: mind a liberális, mind pedig a konzervatív tábort megosztotta a törökellenességgel összefüggésbe hozható tétlenség álláspontja, valamint az oroszellenességgel párhuzamos háborúpárti nézet. A politikai szereplők számára tehát adott volt, hogy hidat képezzenek a táborok között, és megpróbálják támogatók közé becsatornázni a tömegeket. Egy szárazföldi haderő reménye más megvilágításba helyezte a szigetország intervenciók politikáját. Ezért már a nagy keleti válság kitörése előtt is egyre több cikk pedzegette a lehetséges szövetségesek kombinációját az európai nagyhatalmak között, és így került szóba az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kooperációja Oroszországgal szemben.²¹⁰

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

TNA PRO = The National Archives Public Records Office (London)

FO = Foreign Office

2. Kiadott források és szakirodalom

Aldous

2012 Aldous, Richard: *The Lion and the Unicorn: Gladstone vs Disraeli*. London, 2012.

Bagley

1985 Bagley, J. John: *The Earls of Derby, 1485–1985*. London, 1985.

210 The Northern Powers and Great Britain. In: *The Times*, 1875. február 16. 5.

Bebesi

2022 Bebesi György: Nemzetközi kapcsolatok a 19. század első felében. A bécs kongresszustól a krími háborúig (1814–1856). In: *A hosszú 19. század rövid története*. Szerk.: Bebesi György. Negyedik kiadás. Pécs, 2022. 36–58.

Biagini

2000 Biagini, Eugenio F.: *Liberty, Retrenchment and Reform. Popular Liberalism in the Age of Gladstone, 1860–1880*. Cambridge, 2000.

Blake

1966 Blake, Robert: *Disraeli*. Oxford, 1966.

1985 Blake, Robert: *The Conservative Party from Peel to Thatcher*. London, 1985.

Bourne

1970 Bourne, Kenneth: *The Foreign Policy of Victorian England, 1830–1902*. Oxford, 1970.

Bridge–Bullen

2005 Bridge, France-Roy – Bullen, Roger: *The Great Powers and the European States System 1814–1914*. Second Edition. Harlow, 2005.

Cesarini

2016 Cesarini, David: *Disraeli. The Novel Politician*. New Haven – London, 2016.

Charmley–Davey

2011 Charmley, John – Davey, Jennifer: The Invisible Politician: Mary Derby and the Eastern Crisis. In: *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy, 1800–1945*. Eds.: Fisher, John – Best, Antony. Farnham, 2011. 17–34.

Cousins–Napton

2022 Cousins, A. D. – Napton, Dani: Conclusion. In: *Disraeli and the Politics of Fiction: Some Reconsiderations*. Eds.: Cousins, A. D. – Napton, Dani. Leiden, 2022. 148–151.

Curran–Seaton

1997 Curran, James – Seaton, Jean: *Power without Responsibility. The Press and Broadcasting in Britain*. London – New York, 1997.

Csirkés–Fodor

2014 Csirkés, Ferenc – Fodor, Gábor: Vámbéry as a Public Figure. In: *Archivum Ottomanicum*, 31. (2014) 51–64.

Dundas

1929 *The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford*. Vol. I. D. Ed.: Dundas, Lawrence. New York, 1929.

Egedy

2004 Egedy Gergely: Disraeli és a konzervatív identitás kialakulása. In: *Angliától Nagy-Britanniáig: Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Szerk.: Frank Tibor. Budapest, 2004. 151–166.

Eldridge

1973 Eldridge, C. C.: *England's Mission. The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880*. London, 1973.

Feuchtwanger

2001 Feuchtwanger, Edgar: Viktória (1837–1901). In: *Angol királyok és királynők. VII. Henrik-től II. Erzsébetig*. Szerk.: Wende, Peter. Bp., 2001. 260–278.

2002 Feuchtwanger, Edgar: 'Jew Feelings' and Realpolitik: Disraeli and the Making of Foreign and Imperial Policy. In: *Disraeli's Jewishness*. Eds.: Edelman, Todd M. – Kushner, Tony. London, 2002. 180–200.

Frank

2019 Frank Tibor: *Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870.* Bp., 2019.

Geyer

2016 Geyer, Michael: Humanitarianism and Human Rights: A Troubled Rapport. In: *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present.* Eds.: Klose, Fabian. Cambridge, 2016. 31–55.

Ghosh

2025 Ghosh, Peter: Disraeli and the Eastern Question 1875–78: Finance, Defence and Politics. In: *Cahiers victoriens et édouardiens* [En ligne], 2025. <http://journals.openedition.org/cve/15996>; DOI : <https://doi.org/10.4000/13qt5>.

Grosvenor

2011 Grosvenor, Bendor: Britain's 'most isolationist Foreign secretary': The Fifteenth Earl and the Eastern Crisis 1876–1878. In: *Conservatism and British Foreign Policy, 1820–1920. The Derbys and their World.* Ed.: Hicks, Geoffrey. Farnham, 2011. 129–167.

Hahner

2022a Hahner Péter: Egy korszak névadója. Viktória királynő és császárnő. Egy világbirodalom urának személyisége. In: *Rubicon*, 33. (2022) 10. sz. 72–79.

2022b Hahner Péter: Nagy-Britannia 1815–1850. In: *A hosszú 19. század rövid története.* Szerk.: Bebesi György. Negyedik kiadás. Pécs, 2022. 148–153.

Hall

2020 Hall, Corynee: *Queen Victoria and the Romanovs. Sixty Years of Mutual Distrust.* Stroud, 2020.

Hardie

1963 Hardie, Frank: *The Political Influence of Queen Victoria 1861–1901.* London, 1963.

Hedeen

2015 Hedeen, Jonathan James: *Tamworth Conservatism and the Repeal of the Corn Laws: The Foundation of Modern Conservative Political Discourse.* [PhD-dissertáció, University of North Dakota.] Grand Forks, 2015.

Hegedüs

1937 Hegedüs Lóránt: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései. Gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. In: *Századok*, 71. (1937) pótfüzet, 576–616.

Heraclides–Dialla

2015 Heraclides, Alexis – Dialla, Ada: *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century. Setting the Precedent.* Manchester, 2015.

Hickson–Williams

2023 Hickson, Kevin – Williams, Ben: Boris Johnson and Beyond: The Revival of One Nation Conservatism? In: *Revue Française de civilisation Britannique – French Journal of British Studies*, 28. (2023) 1. sz. <https://journals.openedition.org/rfcb/10621>.

Holland

1912 Holland, Francis: *The Constitutional History of England since the Accession of George the Third.* Vol. III. 1860–1911. London, 1912.

Hoppen

2008 Hoppen, K. Theodore: *The Mid-Victorian Generation, 1846–1886.* Oxford, 2008.

Houghton

1963 Houghton, W. E.: *The Victorian Frame of Mind, 1830–1870*. New Haven, 1963.

Hurd–Young

2013 Hurd, Douglas – Young, Edward. *Disraeli: Or the Two Lives*. London, 2013.

Jones

1971 Jones, Ray: *The Nineteenth-Century Foreign Office: An Administrative History*. London, 1971.

Klose

2016 Klose, Fabian: The Emergence of Humanitarian Intervention: Three Centuries of ‘Enforcing Humanity’. In: *The Emergence of Humanitarian Intervention. Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*. Ed.: Klose, Fabian. Cambridge, 2016. 1–27.

Knaplund

1935 Knaplund, Paul: *Gladstone’s Foreign Policy*. New York, 1935.

Kontler

2009 Kontler László: Királyság, rendiség és alkotmányosság. Korona, tanácsok, bíróságok, parlamentek Angliában és Nagy-Britanniában. In: *A kora újkor története*. Szerk.: Poór János. Bp., 2009. 211–235.

Ković

2011 Ković, Miloš: *Disraeli and the Eastern Question*. Oxford, 2011.

Matthew–Foot

1982 *The Gladstone Diaries: With Cabinet Minutes and Prime-ministerial Correspondence*. Vol. 8. *July 1871 – December 1874*. Eds.: Matthew, H. C. G. – Foot, M. R. D. London, 1982.

Monypenny–Buckle

1917 Monypenny, William Flavelle – Buckle, George: *The Life of Benjamin Disraeli. Earl Beaconsfield*. Vol. IV. New York, 1917.

Morley

1908 Morley, John: *The Life of William Ewart Gladstone*. Vol. I. London, 1908.

Mulligan

2010 Mulligan, William: Gladstone and the Primacy of Foreign Policy. In: *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*. Eds.: Mulligan, William – Simms, Brendan. London, 2010. 185–196.

O. Morgan

2001 O. Morgan, Kenneth: *The Oxford History of Britain. Revised Edition*. Oxford, 2001.

Onou

1931 Onou, Alexander: The Memoirs of Count Ignatyev. In: *Slavonic and East European Review*, 10. (1931) 29. sz. 386–407.

Otte

2010 Otte, Thomas G.: ‘Chief of All Offices’: High Politics, Finance and Foreign Policy, 1865–1914. In: *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000. How Strategic Concerns Shaped Modern Britain*. Eds.: Mulligan, William – Simms, Brendan. London, 2010. 232–248.

2011a Otte, Thomas G.: ‘Only wants quiet riding’? Disraeli, the Fifteenth Earl of Derby and the ‘War-in-Sight’ Crisis. In: *Conservatism and British Foreign Policy, 1820–1920. The Derbys and their World*. Ed.: Hicks, Geoffrey. Farnham, 2011. 99–127.

2011b Otte, Thomas G.: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge, 2011.

Roberts

2000 Roberts, Andrew: *Salisbury. A Victorian Titan*. London, 2000.

Rumpler

1989 Rumpler, Helmut: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgmonarchie 1848–1918. In: *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*. Band VI./1. *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. Wien, 1989. 1–121.

Saab

1988 Saab, Ann Pottinger: Disraeli, Judaism, and the Eastern Question. In: *International History Review*, 10. (1988) 4. sz. 559–578.

Schrek

2020a Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–oroszcsoviszonyrendszerében. Koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841)*. Pécs, 2020. (MOSZT Könyvek, 18.)

2020b *A nemzetközi kapcsolatok története*. Szerk.: Schrek Katalin. Debrecen, 2020.

Schrek–Demeter

2023 Schrek Katalin – Demeter Gábor: Adam Czartoyiski Balkán-konceptiói. In: *Az eszmétörténetől a nemzetközi kapcsolatokig. Ünnepi kötet Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk.: Demeter Gábor – Schrek Katalin. Debrecen–Bp., 2023. 85–107.

Seton-Watson

1935 Seton-Watson, R. W.: *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*. London, 1935.

Shannon

1963 Shannon, Richard: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. London, 1963.

Smith

2007 Smith, Michael S.: Parliamentary Reform and the Electorate. In: *A Companion to Nineteenth Century Britain*. Ed.: William, Chris. Oxford, 2007. 156–173.

Steele

2001 Steele, David: *Lord Salisbury. A Political Biography*. London, 2001.

Strachey

1928 Strachey, Lytton: *Queen Victoria*. London, 1928.

Swartz

1985 Swartz, Marvin: *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone*. London, 1985.

Szalisznyó

2009 Szalisznyó Lilla: Palmerston és a krími háború. In: *Aetas*, 24. (2009) 3. sz. 35–54.

Thompson

1886 Thompson, Carslake George: *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880*. Vol. I–II. 1886.

Tüzes

1992 Tüzes Károly: Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867–1871 (A bécsi angol követ jelenti...). In: *Világtörténet*, 14. (1992) 1–2. sz. 62–87.

1996 Tüzes Károly: A budapesti brit főkonzulátus megalapítása, 1867–1872. In: *Világtörténet*, 18. (1996) 1–2. sz. 36–45.

Urbán

1981 Urbán Aladár: A nyugat-európai államrendszerek és a reformkor nemzedéke. In: *A magyarországi polgári államrendszerek*. Szerk.: Urbán Aladár – Pölöskei Ferenc. Bp., 1981. 9–49.

Vincent

1994 *The Diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1826–1893). Between September 1869 and March 1878*. Ed.: Vincent, John. London, 1994.

Williams–Ramsden

1990 Williams, Glyn – Ramsden, John: *Ruling Britannia. A Political History of Britain 1688–1988*. London – New York, 1990.

Wohl

1996 Wohl, Anthony S.: ‘Ben JuJu’: Representations of Disraeli’s Jewishness in the Victorian Political Cartoon. In: *Jewish History*, 10. (1996) 2. sz. 89–134.

BERTALAN BORDÁS

THE AREAS OF BRITISH FOREIGN POLICY DECISION-MAKING IN THE VICTORIAN ERA

This study distinguishes and analyzes the following areas of British foreign policy: 1. Heads of state and leading statesmen in charge of foreign affairs, 2. members of government and ministers, 3. the bureaucracy and professional staff of the Foreign Office, 4. lobby and interest groups, 5. the press, public opinion, and domestic politics. The plurality of actors involved in British foreign policy decision-making was nearly identical to that of modern democracies. The Queen’s influence was considerably diminished compared to her eighteenth century predecessors, as it was circumscribed by a series of laws regulating the relationship between monarch and Parliament—cornerstones of English constitutional development. Real power was concentrated in the hands of the prime ministers. Under Gladstone, Britain’s gaze turned more toward the world beyond Europe, while Disraeli emphasized the importance of imperial consciousness. In terms of foreign policy decision-making, the nineteenth century also witnessed significant reforms of the Foreign Office, including the creation of new institutional structures. The press played a crucial role as well, with established channels linking newspapers to political parties and individual actors.

CONTENTS

The Making of Foreign Policy Decisions (László Bíró)	481
--	-----

Studies

Tamás Túróczi: The Forms of Spanish–Japanese Relations during the Reign of Philip III	483
Bertalan Bordás: The Areas of British Foreign Policy Decision-Making in the Victorian Era	515
Máté Lajos: The First Years of the Ustasha Emigration	559
Tünde Fruzsina Kertész: The Early Years of Miklós Kállay's Exile in the United States	593
Levente Várdai: Hungarian Scouts in Australia	617

Book Reviews

The Banat in Two Mirrors (Gábor Demeter)	635
--	-----

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK

TÖRTÉNETTUDOMÁNYKUTATÓINTÉZET

